

Validation of Judicial Acts of the Islamic Ruler: A Comparative Study of the "Writing [Ketabat] of the Islamic Ruler over the Judge" in Shia and Sunni Jurisprudence

Seyyed Mahdi Mirdadashi · Associate Professor, Department of Private Law, Faculty of Humanities, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran. sm.mirdadashi1351@iau.ac.ir

Siamak Qiasi · Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. sqiasi52@miu.ac.ir

Ali Keshavarz · PhD Student in Private Law, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. (Corresponding Author) ali.keshavarzghaza26@gmail.com

Abstract

1. Introduction

The legal landscape of Islamic jurisprudence (Fiqh) presents a nuanced and multifaceted approach to governance, particularly concerning the authority and actions of Islamic rulers. Among these, the concept of the "writing [Ketabat] of the Islamic ruler over the judge" holds a distinctive place. Rooted in both Shia and Sunni jurisprudence, this concept pertains to the Islamic ruler's capacity to influence judicial decisions, including acts such as pardoning or mitigating the punishments of those convicted by the courts. Despite its foundational presence in classical jurisprudential texts, contemporary legal systems in Islamic countries often lack explicit integration of these principles, resulting in a research gap that this study seeks to address. By utilizing a doctrinal approach and examining a broad spectrum of works by both Shia and Sunni jurists, this study aims to elucidate the nature of these judicial acts and explore their potential applications and validations within modern legal frameworks.

The concept of the "writing of the ruler over the judge" has been sporadically discussed in jurisprudential literature, yet its application in contemporary legal systems remains ambiguous. This ambiguity is particularly evident in the legislative frameworks of Islamic countries, where the practice has not been clearly codified. However, practical instances, such as the practice in Iran where the leader exercises the power to pardon or reduce sentences, demonstrate an ongoing relevance and application of these principles. By systematically analyzing the historical and jurisprudential foundations of this practice,

alongside the documented actions of key Islamic figures such as the Holy Prophet (peace be upon him) and Imam Ali (peace be upon him), this study aims to offer new insights and guidelines that could enhance judicial practices in Islamic countries.

2. Research Question

The primary research question guiding this study is: How can the concept of the "writing of the Islamic ruler over the judge," as understood in Shia and Sunni jurisprudence, be validated and integrated into contemporary legal systems of Islamic countries? This question addresses the core issue of aligning historical jurisprudential practices with modern judicial frameworks, aiming to bridge the gap between classical Islamic legal theory and current legal practices.

Secondary questions include:

What are the specific jurisprudential foundations and historical precedents for the "writing of the ruler over the judge" in Shia and Sunni traditions?

How do current practices in Islamic countries, such as the issuance of pardons by the leader of Iran, align with or diverge from these jurisprudential foundations?

What are the potential legal and procedural frameworks that could be developed to incorporate these practices into contemporary judicial systems?

3. Research Hypothesis

The hypothesis of this study is that the principles underlying the "writing of the Islamic ruler over the judge" in both Shia and Sunni jurisprudence can be systematically validated and adapted to fit within the legislative and judicial frameworks of contemporary Islamic countries. This adaptation could not only preserve the historical and religious integrity of these practices but also enhance the quality and fairness of judicial processes.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This study adopts a doctrinal research methodology, primarily focusing on the analysis of primary and secondary legal sources within Islamic jurisprudence. The methodological framework encompasses several key components:

Literature Review: An extensive review of classical and contemporary works by Shia and Sunni jurists will be conducted. This review will identify the foundational texts and key juristic opinions regarding the "writing of the ruler over the judge."

Comparative Analysis: The study will employ a comparative approach to analyze the differences and similarities in how Shia and Sunni traditions address this concept. This will include examining historical practices, documented cases, and theoretical discussions.

The combination of these methodological components aims to create a comprehensive understanding of the "writing of the Islamic ruler over the

judge," bridging the historical jurisprudential theories with contemporary legal practices. The ultimate goal is to provide a detailed and actionable framework that Islamic countries can adopt to enhance their judicial systems in alignment with their religious and legal traditions.

5. Results & Discussion

This study meticulously explored the validation of judicial acts by the Islamic ruler, specifically the "writing [Ketabat] of the Islamic ruler over the judge," within the frameworks of Shia and Sunni jurisprudence. Through an extensive comparative analysis, several key findings emerged, shedding light on the theoretical underpinnings and practical implications of this jurisprudential concept.

Firstly, the study revealed that both Shia and Sunni traditions recognize the hierarchical structure of judicial authority, where a higher authority, such as a city judge, can influence the decisions of a lower authority, such as a village judge. This concept extends to the Islamic ruler's ability to issue pardons or mitigate punishments, reflecting a broader principle of higher authority's dominance over lower authority in judicial matters. However, the explicit integration of this principle into contemporary legal systems of Islamic countries remains notably absent.

In Shia jurisprudence, particularly within the legal system of Iran, the continuity of judicial guardianship is emphasized. The guardianship of the judge over the plaintiff and defendant continues under the overarching guardianship of the Islamic ruler. This continuity is crucial in validating the ruler's judicial acts, such as issuing pardons or authorizing Qisas (retributive justice). The necessity of the ruler's permission for executing certain judicial acts and the obligatory adherence to the ruler's directives underscore the significance of maintaining judicial independence while recognizing the ruler's authority. The validation model proposed here implies that judicial orders issued by the ruler retain their validity even after the ruler's death or dismissal, akin to the permanence of a judge's order over another judge.

Contrastingly, the study highlighted that in matters of governmental authority, the cessation of the ruler's power could lead to the nullification of such orders, raising concerns about the implications for affected individuals. According to the theory of governmental jurisprudence, compensation for damages incurred due to judicial rulings is not accommodated, reflecting a limitation in addressing governance and public order issues.

In Sunni jurisprudence, different schools of thought provide varied approaches to validating the ruler's writing over the judge. Maliki and Hanafi jurists generally accept the ruler's writing within the context of local authority, emphasizing mandatory adherence if the writing falls within the receiving judge's jurisdiction. Justice is not a prerequisite for the validity of such writings,

as they do not consider the ruler's lack of justice (unjust behavior) as a cause for nullification. Shafi'i jurists also accept this concept, provided it is from a higher to a lower authority, while Hanbali jurists mandate adherence if the directive comes from a higher to a lower authority.

The discussion highlighted that the judicial authority of the Islamic ruler, as accepted in both Shia and Sunni jurisprudence, revolves around the dominance of higher over lower authority and the obligation of appointed judges to follow the appointing authority or the Imam. This distinction between judicial and governmental authority is pivotal, emphasizing the need for separate clarifications regarding the rulings issued by the ruler in judicial contexts.

6. Conclusion

The comparative analysis of Shia and Sunni jurisprudence on the "writing of the Islamic ruler over the judge" underscores the nuanced understanding and application of judicial authority within Islamic legal traditions. The study elucidates the theoretical foundations and practical implications of this concept, emphasizing the importance of higher authority in judicial matters.

In Shia jurisprudence, particularly within Iran's legal system, the continuity of judicial guardianship under the Islamic ruler's authority is crucial. This model ensures the validity of judicial acts, such as pardons and authorizations for Qisas, while maintaining the independence of judicial powers. The permanence of judicial orders, even after the ruler's death or dismissal, reflects the enduring nature of judicial authority.

In Sunni jurisprudence, the acceptance of the ruler's writing varies across different schools. Maliki and Hanafi jurists emphasize local authority and mandatory adherence within the jurisdiction, while Shafi'i and Hanbali jurists recognize the hierarchical structure from higher to lower authority.

The study concludes that the integration of the "writing of the ruler over the judge" into contemporary legal systems of Islamic countries requires careful consideration of the distinctions between judicial and governmental authority. Clear guidelines and frameworks are essential to validate and implement these judicial acts effectively, ensuring the alignment of historical jurisprudential principles with modern legal practices.

By addressing these issues, the study provides a comprehensive understanding of the judicial authority of the Islamic ruler and offers practical insights for enhancing the quality and fairness of judicial processes in Islamic countries. This distinction between judicial and governmental authority is crucial for maintaining the integrity of legal systems and ensuring justice for all individuals within these frameworks.

Keywords: Ruler, Writing of the Judge, Judicial Ruling, Guardianship in Judicial Matters.

اعتبارسنجی اعمال قضایی حاکم اسلامی؛

مطالعه تطبیقی «کتابت حاکم بر قاضی» در فقه امامیه و عامه

سیدمهدی میرداداشی • دانشیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده علوم انسانی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.
sm.mirdadashi1351@iaau.ac.ir

سیامک قیاسی • استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.
sqiasi52@miu.ac.ir

علی کشاورز • دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. (نویسنده مسئول)
ali.keshavarzghaza26@gmail.com

چکیده

اگر چه ماهیت احکام و دستورات حاکم اسلامی که ارتباط مستقیم با امر قضاء دارد، نظیر عفو یا تخفیف مجازات محکومان، در ابوابی موسوم به «کتابت حاکم بر قاضی» که از متفرعات «کتابت قاضی بر قاضی» است، توسط فقیهان اسلامی مورد فحص واقع شده است، لکن اعتبارسنجی این احکام در بستر نظام‌های حقوقی معاصر با خلاء تحقیقاتی روبه‌رو است. در این جستار، با هدف کاستن از خلاء پیش‌گفته، با روش توصیفی تحلیلی و رجوع به اقوال فقهای امامیه و اهل سنت، ماهیت ولایت حاکم بر متخاصمین و تأثیر عارض شدن موت و عزل بر حاکم، در خصوص مکتوبات قضایی او بر مکتوب‌البه مورد واکاوی قرار گرفته است. مبنای فقهی امامیه و نظام حقوقی ایران حول محور ولایت قاضی بر متخاصمین، تعیین در قضاء و احتیاج مسلمین قلمداد می‌شود. همچنین است قضایی قلمداد نمودن اعمال حاکم مسلمین و جواز تبرع به مفاد کتابت به‌عنوان مجتهد جامع‌الشرایط، به‌نحوی که مبدأ آثار مسئولیت ناشی از اشتباه خواهد بود؛ در حالی که قلمداد شدن آن به‌عنوان حکم حکومتی اثر مذکور را وارونه خواهد کرد. با نگاهی به دیگر سوی، در فقه اهل سنت، احناف و مالکیان کتابت عالی بر دانی را صرفاً در مکانت موضع ولایت کاتب عالی نافذ می‌دانند. در فقه شافعی، کتابت قاضی از جهت ولایت قضایی پذیرفته شده، اما اگر ادنی بر اعلی کتابت نماید، محل عدم اعتنا است. نزد حنابله، ولایت قاضی بر متخاصمین مورد بحث نیست، بلکه با تفکیک کتابت نسبت به حکم اصداری و استماع تحقیقات، در اولی قائل بر پذیرش کتابت و در دومی قائل بر بطلان شده‌اند. علاوه بر ارائه تطبیقی بحث در فقه فریقین، صحت کتابت حاکم بر قاضی از جهت ولایت بر قضاء از منظر فقه اسلامی، ره‌آورد این پژوهش بوده است.

واژگان کلیدی: حاکم اسلامی، کتابت قاضی، حکم قضایی، ولایت بر قضاء.

مقدمه

مسأله کتابت حاکم بر قاضی از جمله مسائلی است که پشتوانه فقهی دارد، اما در نظام حقوقی و تقنین ما به صورت صریح و شفاف بدان پرداخته نشده است. از سویی سیره رهبر معظم انقلاب اسلامی در راستای عفو و تخفیف مجازات محکومان مثالی عملی از تحقق و اعتباربخشی به مسأله کتابت حاکم بر قاضی است. در این شیوه، ارائه ضوابطی برای روشن شدن وضعیت قضایی مزبور و ارتقای کیفی قضاوت و ترازبندی قضای اسلامی در باب کتابت قاضی که در جامع فقه اسلامی به صورت پراکنده و اندک بدان پرداخته شده است، با جمع‌بندی آرای فقیهان امامیه و اهل سنت در کنار سیره امام علی (علیه السلام) و نبی مکرم اسلام، افق‌های روشنی را فراروی پژوهندگان و بهره‌وران موضوع قضا قرار می‌دهد. درحقیقت، اینکه حاکم اسلامی حکم یا دستوری می‌دهد که در ارتباط مستقیم با قضا و قضاوت است، در یافته‌های حقوقی با خلأ جدی روبه‌روست. حتی این خلأ در باب احکام حکومتی رهبر معظم انقلاب و چگونگی سازوکار اجرای آن نیز احساس می‌شود. با این حال، استظهاراتی که از تقنین و متشرعه در این حوزه گرفته می‌شود، می‌تواند روشنگر راه در این زمینه باشد. در پی فحص در آثار فقیهان امامیه و اهل سنت، مسأله کتابت قاضی بر قاضی و در بطن آن، مسأله کتابت حاکم بر قاضی، نزدیک‌ترین و بنیادی‌ترین نگاره‌ها به‌عنوان بنیادهای زمینه مزبور هستند. در همه آثار فقهی در خصوص کتابت حاکم بر قاضی صحبت به میان نیامده، اما تا جایی که نگارندگان فقه امامیه و اهل سنت را بررسی کرده‌اند، مؤیدات مسأله را در باب یادشده لابه‌لای این متون یافته‌اند. در این خصوص، اثری که به‌صراحت در بررسی باب کتابت قاضی باشد، یافت نشد و تنها آهنگران و همکاران (۱۴۰۲) در نشریه پژوهش‌نامه حقوق اسلامی به مبنا بودن کتابت قاضی بر قاضی دیگر و احکام وارد بر آن در تدوین و اصلاح مسائل نیابت قضایی و اجرای احکام صادره اشاره کرده‌اند، اما موضوع کتابت حاکم بر قاضی تاکنون مورد عنایت حقوق‌دانان قرار نگرفته است. همچنین، بابایی (۱۴۰۲) در مقاله «تحلیل شرطیت اجتهاد در امر قضاوت با تأکید بر عنصر قانون» منتشرشده در نشریه پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، به ضوابط لزوم اجتهاد در رسیدگی‌ها پرداخته است. در این پژوهش، نگارنده به اجتهاد نسبی اعتقاد دارد و قضاوت مقلد را نیز به‌خاطر پویایی موضوع قضا می‌پذیرد. وجه تمایز پژوهش پیش رو با بقیه این است که از باب کتابت حاکم بر قاضی، بر ولایت قضایی حاکم مسلمانان و نقش رهبری و امام‌خمینی و استظهاراتی که از قانون انجام می‌شود، نظریه‌پردازی شده است و مؤلفه‌های ولایت قضایی را واجد آثار وارونه‌ای نسبت به تلقی

کردن امور قضایی به‌عنوان ولایت حاکمیتی در نظر می‌گیرد. از این جمله، تعیین وضعیت تأثیر موت و عزل حاکم بر امور ولایی در امر قضایی و امکان‌سنجی تبرع به اصدار حکم و تأمین دلایل برای اجرا و تنفیذ توسط حاکم و مجتهدان از قضات است.

۱. مفهوم‌شناسی و مبانی کتابت قاضی

۱.۱. مفهوم کتابت قاضی

۱.۱.۱. مفهوم کتابت قاضی از منظر اهل لغت

کتاب به معنی نوشته، مکتوب، نامه، اجتماع چند جزوه نوشته‌شده یا چاپ‌شده که آن‌ها را به هم منضم و به یکدیگر متصل کنند، تألیف، نامه اعمال و لوح محفوظ است (دهخدا، ۱۳۹۰، ج ۲، ص. ۲۲۴۲).

کتابت از کتاب می‌آید و هر دو کلمات مصدری هستند (صاحب‌بن‌عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص. ۲۲۸). کتابت از مشتقات کتاب نیز قلمداد شده و ناظر بر جنبه فاعلی آن است (محقق ابراهیم سامرایی و مخزومی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص. ۳۴۱) مانند «کتب‌الرأی». در جای دیگری کتابت با صراحت حکم و رأی قلمداد شده است (مهنا، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص. ۴۴۱). در همین راستا نیز کاتب که فاعل است، فردی است که مفاد کتابت را می‌نویسد و مختوم به مهر یا امضا می‌کند (معلوف، ۲۰۰۰م، ص. ۱۲۱۴).

۲.۱.۱. کتابت قاضی در اصطلاح

در خصوص کتابت قاضی بر قاضی دیگر معانی مختلفی مورد اشاره فقیهان امامیه و اهل سنت قرار گرفته است. عده‌ای آن را در چهار وجه بیان کرده‌اند که شامل کتابت قاضی به‌واسطه معرفی خود کتابت باشد یا آنکه اخبار قاضی از حکم صادره‌اش باشد یا آنکه بینه شهادت بر کتابت قاضی باشد یا آنکه اقرار محکوم به حکم قاضی به‌واسطه کتابت نزد قاضی دیگر باشد (رشتی، ۱۴۰۱ق، ص. ۲۹). کتابت قاضی بر قاضی^۱ در فقه شیعه و اهل سنت عمدتاً در کتاب القضا و ذیل بحث از شهادت

---

۱. کتابت قاضی یعنی اینکه قاضی‌ای در یک حوزه قضایی، ادله‌ای را استماع کند به‌گونه‌ای که متحمل آن شده باشد. سپس در محکمه نانی که ادله متحمل‌شده از لوازم مؤثر در آن است، مستمسک طرفین قرار گیرد و کتابت قاضی اول نسبت به تحصیل

بر شهادت یا در بایی مجزا با عنوان «کتاب قاض الی قاض» مورد بررسی قرار گرفته است. در کتاب‌های امامیه کتابت قاضی کمتر پذیرفته شده، اما در بیشتر آثار فقهی به آن پراخته و احکام و آثار آن تعیین شده است؛ البته شیخ طوسی (رحمت‌الله علیه)، اجماع در عدم پذیرش را قبول ندارد و خود را مخالف این دیدگاه معرفی می‌کند (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۸، ص. ۱۲۳).^۱

۲.۱. مبنای کتابت حاکم بر قاضی

۱.۲.۱. سیره

سیره عبارت است از استمرار روش عملی در میان مردم بر انجام دادن یا ترک کاری. استمرار شیوه و روش، اگر در میان همه عقلا باشد، آن را سیره عقلا و اگر در میان همه مسلمانان یا پیروان مذهب یا گروهی خاص از مسلمانان باشد، آن را سیره متشرعه می‌نامند (مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، ۱۳۸۹، ص. ۱۴۲). یکی از مصادیق سیره متشرعه سیره اصحاب ائمه است (مظفر، ۱۴۳۰ق، ص. ۷۱).

الف. مسأله ابن هرمه

ابن هرمه مسئول بازار اهواز بود. امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) بر خیانت ابن هرمه واقف شد. حضرت به رفاعه مرقوم فرمود «چون نامه‌ام را خواندی، ابن هرمه را از مسئولیتش برکنار کن و او را در برابر مردم سرپا نگاه دار و زندانی‌اش کن و بر سر او جار بزن و به همه مردمی که کارگزار آنان هستی، بنویس و نظر مرا درباره ابن هرمه به آنان ابلاغ کن و درباره ابن هرمه غفلت و تفریطی تو را نگیرد که نزد خدا هلاک خواهی شد و من تو را به بدترین شکل از کار برکنار می‌سازم و تو را از این کار در پناه خداوند قرار می‌دهم و چون روز جمعه شود، او را از زندان بیرون آر و ۳۵ تازیانه بر او بزن و او را در بازارها بگردان و هرکس علیه وی شاهی آورد، او را با شهادش سوگند ده و از درآمد ابن هرمه آنچه علیه او شهادت داده است، پرداخت کن و دستور ده که با

دلایل یا حکم صادره مورد استناد قرار گیرد و سپس ارائه شود. این انتقال کتابت خود با شهادت، کتابت و شهادت‌نامه تحقق می‌یابد. از این رو فقهای اهل سنت میان این باب و قسم دوم شهادت بر شهادت اختلاط کرده‌اند و بعضاً آن‌ها را یکی می‌دانند. بررسی این مطالب در انتهای پژوهش آورده شده است.

۲. «و لا خلاف عندنا أنه لا یقبل فیه کتاب قاض الی قاض والاجماع غیر مسلم لانا نخالف فیه».

خواری و زشتی و سرزنش او را به زندانش بیندازند و دو پایش را با بندی ببندد و به هنگام نماز بیرونش بیاورد و بین او و کسی که برای او غذا، نوشیدنی، لباس و فرش می‌آورد، مانع مشو و مگذار کسی بر او وارد شود که خصومت و جدل را به او بیاموزد و امید خلاصی را به او تلقین کند و اگر نزد تو ثابت شد که کسی به او چیزی را تلقین کرده است که با آن به مسلمانی آسیب رساند، او را با درّه [شلاق] بزن تا توبه کند و زندانی ساز و دستور ده که زندانیان را در شب به صحن زندان برای تفرج بیرون بیاورند جز ابن هرمه؛ مگر اینکه بررسی که بمیرد که در این صورت او را با زندانیان به صحن زندان بیاورد و اگر دیدی که تاب و توانی دارد، پس از ۳۰ روز، ۳۵ تازیانه بعد از ۳۵ تازیانه اولی بزن و برایم بنویس هر کاری را که در بازار می‌کنی و کسی را که پس از این خائن، برای بازار برمی‌گزینی و رزقی [حقوق و مستمری] که به این خائن داده می‌شود، از او قطع کن» (ابن حیون، ۱۳۸۳ق، ج ۲، ص. ۵۳۲؛ نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۷، ص. ۳۷۹؛ یاقوت حموی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۲۸۵). مطابق این روایت ملاحظه می‌شود حضرت علی (علیه‌السلام) که خلیفه مسلمانان بود، حکم صادر کرد و برای رفاعه که قاضی منصوب حضرت در اهواز بود، مکتوب کرد که حکم ایشان را اجرا کند. این روایت مهم‌ترین سندی است که دلالت واضح و روشن بر صدور حکم قضایی از طرف خلیفه مسلمانان دارد. از این رو هنگامی که حضرت حکمی را مکتوب کرد و آن را به رفاعه، قاضی اهواز رساند، معلوم می‌شود که ایشان حکم قضایی صادر کرده است؛ زیرا ماهیت نامه ارسال شده از سوی حضرت دلالت بر اجرای حکم دارد؛ یعنی حضرت اختیار حکم دادن را به رفاعه نداد، بلکه حکم را صادر کرد و کیفیت اجرای آن را نیز مرقوم فرمود. از این رو رفاعه تنها وظیفه اجرای حکم را بر عهده داشت. این مطلب دلالت بر صحت اعتبار حکم قضایی حاکم مسلمانان و اجرای حکم توسط ایشان دارد. در خصوص اسناد مسأله ابن هرمه، شهرت مسأله میان تمام فقهای جابر، مجهول بودن ناقلان سند است که به اسناد صاحب دعائم‌الاسلام نقل شده است. منتها هیچ‌یک از فقهایان متعرض صحت صدور آن نشده و گویی تلقی به قبول شده است. همچنین است استناد صاحب مستدرک‌الوسائل به روایت مزبور از دعائم که نوعی اعتباردهی به روایت مزبور را نشان می‌دهد.

ب. روایت ضحاک بن سفیان

روایتی نقل شده مبنی بر اینکه زن از دیه مرد ارث نمی‌برد، اما در این میان، ضحاک بن سفیان نزد

خلیفه دوم بود و پس از شنیدن این حکم، بیان نمود که رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله در مکتوبی بر او فرموده است که زن از دیه زوج ارث می‌برد. (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۱۵) در روایتی که هم در شیعه نقل شده است و هم میان اهل سنت، مسأله ارث بردن زن را از دیه شوهر با استناد به روایت منسوب به «أَشِيمَ الضَّبَابِيَّ» بیان نموده‌اند. شیخ طوسی اظهار می‌دارد که «أَشِيمَ الضَّبَابِيَّ» در زمان حیات پیغمبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله کشته شده است. (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۱۵)^۲ حتی ایشان در ادامه بیان نموده‌اند که در تعبیر مفهوم اصطلاح فوق توقف نمی‌کنیم و آنچه از قصه مزبور آمده درباره آن صرفاً نقل می‌نمائیم؛ این نشان می‌دهد که آنچه که شهرت دارد بیان شده است. از طرفی، مفهوم‌شناسی موطن بیان فوق هم‌سو و هم‌تراز با وضعیت ذکرشده در روایت می‌تواند تعبیری جدید را فراروی مخاطبین قرار دهد. لذا همان وضعیت که در خصوص اَشِيم و حکم ارث بردن همسرش توسط رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله بیان شده است، با مفهوم‌شناسی نام و صفت فرد روایت نیز به دست می‌آید که می‌تواند نشانه‌ای از ارتباط باطنی حکم پیغمبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله با دستوراتش باشد. در این جستار به صورت مجزا معنایی دور از آنچه درباره این اصطلاح شهرت دارد، یافت شده است. اگر بخواهیم اَشِيم که نام یک صحابی به همراه صفتی از منطقه منتسب به آن می‌باشد را مورد بررسی لغوی قرار دهیم، به نتیجه‌ای هم‌سو می‌رسیم که نگارنده سعی در تعدیل مفهوم روایت فوق به واسطه آن نموده است. در خصوص اَشِيم عنوان شده که خال یا نشان است، غیر از تعبیر فوق هیچ یک از لغت‌شناسان غیر آن را ذکر ننموده‌اند. در هر حال اَشِيم به معنای صاحب خال یا آنکه نشانی از خود دارد ذکر شده است. (خلیل‌بن‌احمد، ۱۴۰۹، ج ۶، ص ۲۹۳؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۱۵؛ مهنا، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۷۰۷) لازم به ذکر است که ضباب منطقه دارای قلعه در کوفه است که اهالی آن به بنی ضباب معروف شده‌اند. اما اَشِيم نیز مردی از ضباب است که ارتباطی به کوفه و قلعه آن ندارد^۳ و در هیچ‌یک از کتب رجال

۱. «و روی: أن عمر بن خطاب قال: لا ترث الزوجه من ديه زوجها، حتى سأل الصحابه فقال له الضحاک بن سفیان: ان النبي

صلى الله عليه وآله كتب إلينا بأن نورث امرأة أشيم الضبابي من ديه زوجها فورثناها، فرجع عمر عن ذلك و ورثها».

۲. «أشيم الضبابي، قتل في حياه النبي صلى الله عليه وآله، و كتب النبي صلى الله عليه وآله الى ضحاک بن سفیان في توريث زوجته من

ديه زوجها، و لم نقف على ترجمه له أكثر من ذكر اسمه و قصه التوريث».

۳. أما اشيم الضبابي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فرجل من ضباب، و لا علاقته له بالكوفه و لا بقلعه الكوفه.

نامی از او برده نشده است و هیچ‌کس نمی‌داند چرا به ضبابی معروف شده است. از طرفی با توجه به وضعیت خاص کشته‌شدن اُشیم در عهد رسول اکرم (ص) که مجهول است، با اصطلاح‌شناسی اُشیم و مورد انتساب او به ضباب به نتیجه‌ای درخور رسیده‌ایم که بیان آن برای مخاطب محترم خالی از فایده نیست. لذا اگر بخواهیم با اصطلاح لغت‌شناسان، اُشیم و محل انتساب او را بررسی نمائیم نیاز است تا هر کدام به صورت مجزا مورد بررسی قرار گیرد. در این میان، حدوث خال در بدن به شکلی نامعلوم تعبیر کلمه اُشیم دانسته شده است. (بستانی، ۱۳۷۵ش، ص ۸۲) هر چند در خصوص ضباب یا ضبابی، لسان اهل لغت واحد است. همه بیانات حول محور ابرهایی مه‌آلود، شب‌نمایی یکنواخت که سراسر زمین را همانند حاله ابر پنهان نموده‌اند و یا افق دریایی در مه که نامعلوم است، هم از جهت فاصله و هم از نظر وسعت (لویس معلوف، ۲۰۰۰م، ص ۸۶۸؛ مهنا، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۵۲؛ صاحب‌بن‌عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۴۴۱). با توجه به تعبیرهای جداگانه که برای هر یک در نظر گرفته شده است، شاید نتوان بنا بر ظاهر کلمات، مفهوم جمله را تطبیق با دیه زوج توسط همسر او تطبیق داد. لذا باید بر موطن معانی تکیه زد و همسو با موازین عقلی مفهوم روایت فوق را به خوبی جست‌وجو نمود. در تعبیر اُشیم، خال یا صاحب خال یا نشان ایجادشده را بیان داشته‌اند که رسانای حادث شدن است. از طرفی ضبابی با تعبیرهای نامفهوم، ابهام‌دار یا نامعلوم که بی‌بردن به باطن آن مشکل یا غیرممکن است مورد اشاره است. لذا تنها نسی که در خصوص اصطلاح اُشیم‌الضبابی وجود دارد همان تعبیر مقتول در زمان نبی اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌باشد. در این حال، وضعیت بهره زن از دیه شوهر مقتولش محل نزاع است. چه اینکه، نص غالب بر علیه آن است. با توجه به اینکه نبی اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله و حضرت امیرالمومنین علی علیه‌السلام به روایت ذکر شده قائلند، می‌توان از منظر اهل لغت و همسو با یکی از بیانات فقهی روایت را ناظر بر قتل حادث که همه چیز آن نامعلوم و نامفهوم است تعبیر نمود؛ یعنی قصد فعل قاتل مبهم است، قصد نتیجه قتل از طرف قاتل مبهم است، شواهد و قرائن نیز مبنی بر اشتباه و در زمره خطا می‌باشد. در این صورت می‌توان تنها محصول این بررسی‌ها را بر قتل خطایی تعبیر نمود. از این رو زن از دیه قتل خطایی بر علیه همسرش ارث می‌برد. البته اینکه پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله بر این طریق حکم فرمودند به جهت قتل خطایی است که برای اُشیم اتفاق افتاده است و نقل شده که اُشیم به قتل خطایی کشته شده است (ابن سعد بغدادی، ۱۹۶۸م، ج ۲،

ص ۲۶۲) ^۱. البته که هیچ فردی در صدد بیان چنین تعبیری بر نیامده است، ولی آنچه که معلوم است، خلیفه ثانی بعد از بیان روایت به قول حضرت، خود را مأخوذ دانسته و نوعی تعبد در پذیرش داشته است. این تعبد عمل به حکم حاکمی رسول مکرم اسلام صلی الله علیه و آله بوده است که در قید حیات دنیا نبوده اند. ^۲ لذا در خصوص مفهوم یادشده، صراحت حکم دادن رسول الله صلی الله علیه و آله و اجرای آن توسط خلیفه ثانی در مقام قضاوت، بر صحت اعتبار مکتوبات قضایی امام و حاکم بر قاضی دلالت دارد.

۲.۲.۱. شهرت مسأله

در خصوص کتابت قاضی مسأله شهرت، مسأله مهمی است؛ زیرا به دلیل افتراقی که در مبادی نفوذ و پذیرش کتابت قاضی در فقه امامیه و اهل سنت ذکر شده، عمل اصحاب و اینکه وقوع آن عملاً اتفاق افتاده است، یکی از مبانی کتابت قاضی است. با اینکه دلالت سند بر عدم پذیرش کتابت قاضی، به کلیت و تمامیت بسیار ضعیف است، شهرت مسأله ^۳ و ترتب احکام بر این نهاد قضایی مؤید ضعف سند تقابل با کتابت قاضی عنوان شده و در راستای پذیرش آن است (طباطبایی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص. ۴۰۸)، اما بنای عدم پذیرش در فقه امامیه، آن ظنی است که متأخر به علم نباشد و علمی برای قاضی در راستای صدور کتابت از جانب قاضی دیگر با همین محتوای کتابت به وجود نیامد در حالی که عمل به آن و بیان آثار و احکام آن در نگاره‌های فقهی (حلی (علامه)، ۱۳۷۴، ج ۸، ص. ۴۴۵) مؤید این معناست که عدم پذیرش کتابت قاضی در جایی است که نتواند برای قاضی ثانی علم ایجاد کند. پس در جایی که علم ایجاد شود، پذیرش آن واجب و با مؤیدات

۱. «وکان قتل أشیم خطأً وشهد بذلك الضحاک بن سفیان عند عمر بن الخطاب»

۲. قابل ذکر است که شاید یکی از مبادی عدم وراثت از دیه شوهر، فرض تبانی پنهانی برای قتل شوهر میان قاتل و همسر باشد که در شبه عمد و عمد این فرض تقویت می شود. اما با توجه به اینکه در خطای محض با توجه به تعابیر پیش گفته این احتمال کم رنگ می شود می توان از این شبهه انتزاعی دور شد و قاتل بر وراثت زوجه از دیه قتل خطایی شد. والله العالم.

۳. این گونه شهرت در برابر روایتی است که ناقلان آن اندک و انگشت شمارند که در اصطلاح به آن «نادر شاذ» گفته می شود (شهید ثانی، ۱۳۶۸، ص. ۲۷).

مقبوله مورد بررسی قرار می‌گیرد (طباطبایی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص. ۴۰۸).^۱ مطابق فحوای بیانات فقیهان اسلامی، انتقال با بینه یا طرق دیگر از جمله اطمینان به قصد مدلول کتابت توسط کاتب از باب ولایت قاضی بر متخاصمان مود پذیرش قرار گرفته است. از سویی میان فقیهان امامیه و اهل سنت التزام به تعیین آثار و احکام کتابت قاضی باعث شهرت آن شده است؛ زیرا این شهرت عملی یعنی روایتی که در میان فقها عمل و استناد به آن مشهور است، در دو مورد استفاده شده است. یکی در مرجحات باب تعارض؛ در آنجا گفته‌اند اگر معتقد باشیم که هرچه اقربیت به واقع می‌آورد، مرجح است، پس شهرت عملی در صورتی که از قدماء و پیشینیان فقه باشد، مرجح خواهد بود. مورد دیگر در خصوص مرجحات باب تعارض است؛ و این از قاطبه فقیهان اسلامی برمی‌آید (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۷۷؛ ابن براج، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص. ۵۸۷)؛ زیرا همگی متفق‌اند که روایت عدم پذیرش کتابت به لحاظ طریق سکونی و طلحة بن زید ایراد دارد و نیز منع مورد نظر فقها مانع عمل به حکم قاضی نخواهد بود؛ زیرا تنفیذ قضای حکم شرعی و عمل به حکم شرعی واجب است؛ به خصوص حکم قضایی امام مسلمین (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص. ۷).^۲ به عبارت دیگر، حتی اگر تشکیک در اغیار باشد، در خصوص عمل به حکم حاکم مسلمین وجود ندارد.

۲. کتابت حاکم بر قاضی از منظر فقه امامیه

۲.۱. اصل پذیرش کتابت قاضی بر قاضی و حاکم بر قاضی

در خصوص پذیرش کتابت قاضی و اصل پذیرش آن مناقشه وجود داشته (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۸، ص ۲۲۸)، اما با تشکیک و تردید نسبت به دو ضابطه بوده که یکی مربوط به صحت صدور و انتساب کتابت است و دیگری احتیاط در دما و حقوق الله که در مورد اخیر، قاعده کلی بر ستر و

---

۱. «لو أفاد ظنا ما كفي للاكتفاء به في الرواية المكاتبية عند القائل بحجيتها إن لم يحصل لها معارض أقوى فما ذكره من التقييد بالظن الأقوى أو المتأخراً لا وجه له أصلاً بل ينبغي أن يطلق اعتبار الكتابة كما هو ظاهر الإسكافي والأصحاب الرادين عليه في المسألة هذا و في كلامه مناقشات آخر يطول الكلام بذكره».

۲. «فأما ما كان من حقوق الناس بعضهم على بعض في الأموال و ما يجري مجراها دون الحدود في الأبدان، فجائز كتاب القضاء من قبل امام المسلمين».

پرده پوشی است. از این رو با رفع این دغدغه‌ها، پذیرش کتابت قاضی از لحاظ احتیاج امور مسلمانان، لزوم اثبات دعاوی و عدم تعطیلی حقوق الناس مورد پذیرش است (حسینی عاملی ۱۴۱۹ق، ج ۲۵، ص. ۴۴۶؛ آهنگران و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۴۱۵). در جای دیگر، پذیرش کتابت قاضی را با اختلاف در کیفیت تحمل محقق دانسته‌اند (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص. ۲۲۶). مطابق این بیان اگر در پذیرش کتابت قاضی مناقشه باشد، ناظر بر تشکیک در تحقق است که به تعبیر فقهای امامیه با علم به صحت صدور و قصد مدلول آن توسط حاکم تحقق می‌یابد (تبریزی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص. ۲۶۶)؛^۱ منتها با قید انشا لفظ مقید شده است و صرف کتابت بدون آنکه لفظاً حکم را برای شهودی که آن مکتوب را چه برای تنفیذ رأی و چه برای فصل خصومت قرائت شده باشد جایز نیست (مؤمن قمی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۳۷۲). پس کتابت با قیودی که از لوازم آن است، پذیرفته می‌شود (نجفی، بی تا، ج ۴۰، ص ۳۰۳).^۲ از این رو نه تنها نفس کتابت قاضی بر قاضی، بلکه پذیرش کتابت قاضی بر امیر و امیر بر قاضی با پیوند مبنایی که برای آن‌ها وجود دارد، مورد پذیرش قرار گرفته است (ابن براج، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص. ۵۸۷). شهید ثانی معتقد است که اگر کتابت ناظر بر اجرای حکم و ابلاغ بر قاضی دیگر باشد، می‌تواند اجرا شود یا مورد تنفیذ قرار گیرد (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۱۴، ص ۱۳).^۳ همچنین، علامه حلی کتابت قاضی را به‌عنوان حکم هنگامی می‌پذیرد که قاضی منصوب امام مسلمانان باشد؛ زیرا ولایت قضایی رهبر و امام مسلمانان است که اجرای حکم توسط قاضی دیگر را جایز می‌کند (حلی (علامه)، ۱۳۷۴، ج ۸، ص. ۴۴۵).^۴ اما در نهایت، ملاک و ضابطه علم به صحت انتساب و صدور حکم به حاکم است که قبول آن در مرحله عمل به مفاد کتابت (با تبرع به نیابت که عمدتاً هدف از آن تأمین دلایل است و با تنفیذ حکم که غالباً هدف از آن اجرای رأی صادره است)، ترجیح می‌یابد (فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۴، ص. ۳۶۵). از این رو روایتی هم که بر عدم پذیرش کتابت قاضی آمده است، هم از لحاظ سندی

۱. «لأننا نجيب عن الأول بمنع دعوى الإجماع، على خلاف موضع النزاع لأن المنع من العمل بكتاب قاض إلى قاض ليس منعاً من العمل بحكم الحاكم مع ثبوته».

۲. «عن الأردبیلی موافقته علی ذلك مع العلم بکتابته قاصدا لمعناه...».

۳. «و إنما نجيز الحكم إذا شهد عليه شاهدان و أنهاه عند حاکم آخر، و هذا غير المتنازع».

۴. «فی الأبدان فجائز کتاب القضاء من قبل إمام المسلمین بعضهم إلى بعض».

ضعف دارد و هم اینکه ممکن است ناظر بر محل نزاع نباشد، بلکه بر منع از عمل به صحت کتابتی است که بینه از مفاد آن آگاه نیستند و نمی‌دانند که حکم از چه مفادی بهره می‌برد و اینکه نمی‌دانند قاضی صادرکننده تا آخرین لحظه جازم به اجرای قصدش بوده یا خیر و با اجرا و تنفیذ حکمی که علم به انتساب و قصد آن وجود دارد، منافاتی ندارد (طباطبایی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۴۰۹).^۱ با این مقدمات، صحت پذیرش کتابت قاضی بر قاضی و حاکم بر قاضی محرز است. همچنین، در مکتوبات فقه اهل سنت حاجت مردم و نیازشان به اثبات دعاوی و عدم تعطیلی احکام به‌عنوان مبنا برای کتابت قاضی معرفی شده است؛ زیرا در نظر ایشان حضرت علی (علیه‌السلام) از باب احتیاج مسلمین آن را پذیرفته و بدان عمل کرده‌اند^۲ (النسفی، ۲۰۱۱، ص ۴۶۲؛ السرخسی، ۱۹۹۳، ص ۲۸۲؛ داماد افندی، بی تا، ج ۲، ص ۱۶۵).

۲.۲. وضعیت کتابت حاکم بر قاضی در فقه امامیه و اهل سنت

۱.۲.۲. کتابت حاکم بر قاضی در فقه امامیه و حقوق ایران

الف. کتابت حاکم بر قاضی در فقه امامیه

در فقه در مبحث کتاب قاضی، ذیل ابلاغ حکم قاضی یا صحت کتابت قاضی پایین تر نسبت به بالاتر یا برعکس، می‌توان رهیافت‌هایی را برای نوع کتابت حاکم بر قاضی استخراج کرد. شیخ طوسی کتابت قاضی شهر بر روستا و برعکس را پذیرفته است. مطابق نظر ایشان، اختلاف در موضع ولایت بر قضای قاضی تأثیری در وجوب عمل به کتابت قاضی ندارد (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۸، ص ۱۲۳)؛ زیرا آن که متولی قضا می‌شود، فردی ثقة است که امانت‌داری او سبب اتصال بدون عیب و نقص حکم صادره یا غیر آن به محکمه ثانی است.^۳ از سویی آیه ۶۵ سوره مبارکه نساء به مسلمانان سفارش می‌کند به داوری پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) گردن نهند و کمترین ناراحتی‌ای نه تنها

۱. «لکن ضعفهما سندا و عدم جابر لهما هنا مع عدم مقاومتها لشيء من الأدلة التي قدمناها يضعف الاستناد إليهما سيما مع عدم

صراحة دلالتها...»

۲. «أنه جَوَزَ لِحَاجَةِ النَّاسِ لِمَا رَوَى أَنَّ عَلِيًّا (رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ) جَوَّزَهُ كَذَلِكَ وَعَلَيْهِ أَجْمَعَ الْفُقَهَاءُ؛ «لِحَدِيثِ عَلِيٍّ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - أَنَّهُ جَوَّزَ ذَلِكَ وَلِحَاجَةِ النَّاسِ إِلَى ذَلِكَ.»

۳. «لأن أحدا لا يولي القضاء إلا و هو ثقة مأمون...».

در ظاهر، بلکه در باطن نداشته باشند که گویای ولایت قضایی اوست. مرحوم گلپایگانی کتابت قاضی را اگر توسط قاضی صادرکننده رأی نوشته شده باشد، به صورت قطعی محل وجوب اجرا و تنفیذ قلمداد می‌کند، اما در نظر ایشان تنها بحث مورد بررسی ظن متأخم به علم توسط قاضی ثانی نسبت به قصد مدلول مفاد مکتوب‌البه است که مورد مناقشه است (گلپایگانی، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص. ۴۶۲).

علامه حلی در خصوص میزان در ولایت قاضی، ضابطه را در پذیرش کتابت قاضی شهر و بالاتر می‌داند و کتابت قاضی قریه و روستا را مورد پذیرش نمی‌داند؛ زیرا محل تحمل با معیار اعلام‌الحکم که مختص شهر است، سنجیده می‌شود. درحقیقت، در نظر علامه ولایت قاضی باید ناظر بر مرتبه اعلی یا هم‌تراز در منطقه اعلام‌الحکم باشد مانند جماعات و مقتضیات وجوب داشتن قاضی. از این رو کتابت قاضی قریه یا روستا محل وجوب نیست؛ زیرا در منطقه وجوب اعلام‌الحکم نیست؛ حتی اگر قاضی شهر در محل قریه به استماع اظهارات بپردازد و سپس آن را مکتوب کند. از این رو متوجه می‌شویم که ولایت قاضی در نظر علامه نمی‌تواند ولایت به دلیل فرد ثقه مأمون باشد، بلکه ولایتی است که ناظر بر مرتبه اعلی یا هم‌تراز و در موضع اعلام‌الحکم باشد (حلی (علامه)، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص. ۱۱۱)، اما این نظر در سیره امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) با خدشه مواجه می‌شود؛ به دلیل اینکه ایشان به صراحت ولایت قضایی منصوب را برای ناصب در راستای وثاقت او محل اجرا و تنفیذ می‌داند. ایشان در نامه ۵۳ به مالک اشتر، بیان فرموده‌اند که مالک به عنوان فرماندار مصر می‌تواند فردی از رعیت را که از دیگران بیشتر بفهمد و بیشتر بشناسد و مقید به خصوصیات باشد که نیک گفتن و بد گفتن دیگران از او، قاضی را متمایل بر نظر گوینده نکند، به عنوان قاضی برگزیند. از این رو حکمش را نیکو بنگرد و آن را تعهد کند (مقتدایی، بی تا، ص. ۳۹). این مطلب می‌تواند دلالت خوبی بر عمل به کتابت قاضی و حکمش به هر گونه که به او برسد توسط مقام عالی یعنی ناصب داشته باشد. از سویی اجابت قضای منصوب توسط ناصب نیز از سیره حضرت در این خصوص حکایت دارد.

ب. کتابت حاکم بر قاضی از منظر حقوقی

اول. مورد خاص عفو رهبری

در خصوص پذیرش کتابت حاکم بر قاضی شواهد بسیاری وجود دارد که شامل قوانین موضوعه و

توصیه‌های رهبر معظم انقلاب اسلامی است. در این خصوص در سیره رهبر انقلاب اسلامی نیز عمل به مفاد کتابت حاکم بر قاضی مورد استناد است از جمله در بیانات معظم له (حفظه الله تعالی) در دیدار فرماندهان، نمایندگان ولی فقیه و جمعی از کارکنان ژاندارمری، شهربانی و سازمان پلیس قضایی (۱۳۶۸/۰۳/۲۸)^۱.

«و همچنین شما برادران عزیز پلیس قضایی که مظهر دستگاه قضایی هستید در رابطه با مردم مردم باید نشانه‌های عدالت در دستگاه قضایی را از همین قدم اول که با پلیس قضایی روبه‌رو می‌شوند احساس کنند. امیرالمؤمنین (علیه‌الصلاة والسلام) - طبق آنچه در ذهن بنده است از آن حضرت - فرمودند که شما به آن کسی که محکوم به مجازات‌های سخت هم هست، نباید دشنام بدهید و او را شتم کنید. مجازات، مجازات است. دستگاه عدالت برای مجرمین، مجازات را معین می‌کند و همان اندازه مجازات باید اعمال بشود؛ نه کم نه زیاد؛ البته حاکم اسلامی می‌تواند به مقتضای شرایط عفو کند - آن مربوط به حاکم است - [اما] مجری باید همان اندازه‌ای که مقرر شده، اجرای مجازات بکند؛ یک ذره بیشتر خلاف است.»

مطابق بیانات رهبری حاکم مسلمانان اختیار عفو مجازات را دارد. درحقیقت، یک حکم قضایی جز با حکمی دیگر زایل نمی‌شود. حکم دیگر نیز منشأ اثر نیست مگر اینکه توسط قاضی در موضع ولایتش باشد حال آنکه موضع ولایت ولی امر مسلمانان، امام و خلیفه آن‌ها، همان محدوده دارالاسلام است که امروزه به ویژگی سرزمینی آن محدود می‌شود.

در خصوص اینکه کدام یک از اقسام عفو مشمول عمل قضایی است، باید به ماهیت عفو توجه کرد. عفو عمومی عمدتاً نمی‌تواند به عنوان عمل و حکم قضایی شمرده شود، اما عفو خصوصی به دلیل اینکه موردی و نسبت به یک مصداق است و نسبت به حکم اجرا شده صورت می‌پذیرد، با توجه به ماده ۹۶ قانون مجازات اسلامی («عفو یا تخفیف مجازات محکومان در حدود موازین اسلامی پس از پیشنهاد رئیس قوه قضائیه با مقام رهبری است»)، با پیشنهاد رئیس قوه قضائیه صورت می‌پذیرد و با موافقت رهبر معظم انقلاب اسلامی تحقق می‌یابد. از این رو کتابت قاضی القضاة که خود منصوب است، مورد پذیرش قرار گرفته است، اما از این ظاهر باید چشم

1. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2100>

پوشید و به موطن معنا در این خصوص تکیه زد. درست است که پیشنهاد رئیس قوه قضائیه است، اما از لحاظ مشورت و شناسایی مضمولان عفو است که ایشان ابتدائاً درخواست می‌کند، اما پس از شناسایی مضمول تخفیف یا عفو مجازات فرد محکوم، در حقیقت این رهبر معظم انقلاب اسلامی است که حکم را می‌شکند و باقی‌مانده مدت محکومیت را می‌بخشد و بر رئیس قوه قضائیه مکتوب می‌کند. این مکتوبات از لحاظ کتابت حاکم بر قاضی به خاطر ولایت قضایی از این‌رو که ناصب است اولاً، برای اینکه مجتهد جامع‌الشرایط است، ثانیاً قضاوت بر ایشان متعین و اولی است و ثالثاً حکم ایشان در بیشتر موارد در قالب توصیه است، اما در این موارد قانوناً محل وجوب اجرا و تنفیذ است و این به خاطر ولایتی است که بر تخاصم ارائه شده دارد. از این‌رو کتابت حاکم بر قاضی مسأله‌ای است که در حقوق داخلی نیز مؤیدات آن وجود دارد و عملاً در حال وقوع است؛ از آن جمله است تساوی رهبر در حقوق مندرج در اصل ۱۰۷ قانون اساسی و صراحت اصل مزبور در بهره‌برداری از حقوق قضایی که برای همه افراد واجدالشرایط که ولایت در امر قضاء برای ایشان مستقر می‌گردد. البته این حقوق متصف به ولایت بر تخاصم از باب ولایت اجتهادی ایشان است نه ولایت قضات مأذون. با توجه به اینکه در اصل ۱۱۱ قانون اساسی تأثیر موت و عزل بر احکام صادره توسط حاکم مسلمانان بیان نشده و تنها مسأله جانشینی و تعیین زعامت بررسی شده و اصل ۱۰۷ نیز حقوق دیگر افراد را برای رهبر در نظر گرفته است (هاشمی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص. ۲۴۷)، ولایت قضایی رهبر مطابق ضوابط شرعی ولایت بر متخاصمان است که منطبق با ابواب کتابت قاضی و کتابت عالی بر دانی است و مورد پذیرش است، اما کتابت دانی بر عالی محل تردید است و مقتضای اصل عدم، آن را نمی‌پذیرد و آنچه در آینده خواهد آمد، عفو رهبری تنها از لحاظ نمایندگی رهبر است که رئیس قوه قضائیه به‌عنوان دانی نسبت به رهبری و منصوب ایشان، پیشنهاد عفو محکومان را می‌دهد. در حقیقت فعل رهبر و تبرع ایشان است که ولایت عالی است و بر دیگر قضات که دانی هستند، محل وجوب اجرا است؛ زیرا ولایت عام قضایی بر متخاصمان دارد. آنچه در آینده خواهد آمد، ولایت در کتابت قاضی در موضع ولایت قاضی محل وفاق است و در غیر موضع محل تردید که این تردید در مورد رهبری که ولایتش بر همه ولایات مستقر است،

۱. «ادل الدلیل علی امکان شیء وقوعه»؛ بالاترین دلیل اعتبار یک مسئله، تحقق آن مسئله است.

منتفی است.

دوم. تفکیک عمل قضایی رهبری از دیگر اعمال ایشان؛ لزوم حفظ استقلال قوا

گفتنی است که تعیین سیاست‌های کلی نظام که در بند ۱ اصل ۱۱۰ قانون اساسی آمده است، محل اصل تفکیک قوا نیست (اسماعیلی و طحان نظیف، ۱۳۹۱، ص. ۳). این استدلال می‌تواند مؤید این نظر باشد که تعیین سیاست‌های کلی که در اصل ۱۱۰ آمده، در راستای وظایف هر یک از قواست و با توجه به اینکه رهبر در رأس قوه مجریه است، احکام حکومتی ایشان از باب تنظیم حکم در رأس قوه مجریه است. از این رو عمل قضایی رهبر معظم انقلاب اسلامی به طریق اولی در راستای حفظ اصل تفکیک قوا از باب ولایت قضایی ایشان است. گفتنی است که نصب و عزل رئیس قوه قضائیه در همان اصل بند ب، در راستای وظیفه حکومتی معظم له است و منافاتی با ولایت قضایی ایشان در اجرای احکام صادره توسط ایشان ندارد.

همچنین، اختیار تعیین تعزیر که «بما یراه‌الحاکم» است، ابتدائاً در اختیار قاضی نیست، بلکه طبق آنچه در روایات آمده، ناظر بر والی است که همان حاکم مسلمانان و مختص مقام عصمت و نبوت است و پس از ایشان ولایت فقیه متصدی چنین مسئولیتی است مگر اینکه ولی امر افزون بر مقام قضایی، این کار را نیز به عهده قاضی واگذار کند (حسینی کاشانی و شریفی، ۱۳۹۹، ص. ۳۳).

سوم. مورد خاص جلوگیری از اجرای حکم توسط امام خمینی

از جمله موارد عینی ولایت قضایی در زمان امام خمینی، ولایت و اختیارات حاکم و ولی فقیه در زمینه امور کیفری بود که امام خمینی اجرای مجازات رجم را که یکی از کیفرهای حدی است، به مصلحت ندانستند و قاضیان را از اجرای آن بازداشتند. از این رو ولایت قضایی خود را اعمال و از اجرای حکم صادره جلوگیری کردند. از سویی در پاسخ به پرسش آیت الله منتظری مبنی بر اختلاف شورای نگهبان و شورای عالی قضایی در غیر موارد منوط به نظر رهبری، اعضای شورای نگهبان را حاکم و قضات را مجری احکام می‌دانند؛ زیرا اجتهاد نیز خود از موارد الزام به رأی است (بابایی، ۱۴۰۲، ص. ۲۱۲). همچنین است نظر حاکم که خاص اجتهاد و ولایت عام قضایی است. مطابق این نظریه می‌توان از ولایت مجتهدانه و عام قضایی حاکم مسلمانان جانب‌داری کرد. در این بیان، استقلال قضایی مد نظر گرفته است به شرط اجتهاد.

چهارم. لزوم اذن رهبری برای اجرای قصاص

مطابق قانون مجازات اسلامی در مواد ۴۱۷ و ۴۱۸، برای اجرای قصاص اذن مقام معظم رهبری یا نماینده ایشان لازم است.^۱ این اذن برای درستی اجرا و اطمینان از عدم تغییر و تبدیل و اجرای صحیح و منطبق با شرع است. این اصل که از مسلمات حقوق قضایی است، منشأ امتداد ولایت قاضی است که بر تخصص و طرفین دارد. ولایت رهبری نیز به نمایندگی از امام از این سنخ است و در محدوده اذن معظم‌له که در امور قضایی به نماینده خود یعنی رئیس قوه قضائیه داده است، به صورت موردی در هر دعوی ولایت جداگانه دارد و این مورد از نوع ولایتی که ایشان در امر حکومتی بر مردم دارد، متمایز است. از این رو اجرای قصاص که حق شخصی ولی دم است، با اذن رهبری باید انجام شود؛ زیرا ایشان تدبیرکننده امور مهم به نمایندگی شرعی خود از امام معصوم است و از این رو در شرایطی که اجرای قصاص به شیوه‌ای خاص جایز نباشد، معظم‌له قبل از اذن می‌تواند با اختیارات قضایی خود، نوع مجازات را تغییر دهد و تبدیل کند. بنابراین، با همان ولایت قضایی خود اجازه اجرای مجازات را خواهد داد. این طریقه بررسی واجد آثاری نیز هست؛ زیرا اگر از این طریق آسیبی به اولیای دم یا وضع روانی و عمومی جامعه وارد شود، حکم حکومتی با تشخیص مقام رهبری الزامی به جبران خسارت ادعایی هریک از طرفین یا افراد جامعه ندارد، اما در عمل قضایی خطای قاضی که مرتکب تقصیر هم نشده و منطبق با قواعد حکم به قصاص کرده است، از بیت‌المال که در ید حاکم مسلمانان و نماینده اوست، پرداخت می‌شود و این تحمیل زیان بر بیت‌المال بر پایه اذنی که در ولایت قضایی داده شده است، صورت می‌گیرد. دیه مقتول در قتل خطایی از بیت‌المال پرداخت می‌شود در حالی که هیچ دخالتی در قتل نه توسط جامعه و نه حاکم اسلامی وجود نداشته است (میرداداشی، ۱۳۹۳، صص. ۱۷۶ به بعد). از این رو اگر عمل حکم حکومتی باشد، نمی‌توان از بیت‌المال پرداخت کرد. همچنین است تحلیل این وضعیت بر پایه

۱. از آنجاکه قصاص حقی شخصی است، در جنایت مادون نفس مجنی‌علیه و در قتل، اولیای دم باید از دادگاه اجرای آن را بخواهند. در غیر این صورت امکان اجرای آن وجود نخواهد داشت. در جایی که اولیای دم متعدد باشند، بر اساس ماده ۴۲۳ قانون مجازات اسلامی «در هر حق قصاص، اگر بعضی از صاحبان آن، خواهان دیه باشند یا از قصاص مرتکب گذشت کرده باشند، کسی که خواهان قصاص است، باید نخست سهم دیه دیگران را در صورت گذشت آنان به مرتکب و در صورت درخواست دیه به خود آنان بپردازد».

تصرف در انفس که در ولایت حکومتی با ثبوت امر مستحق، ولایت در انفس را جایز و الزامی قانونی بر پرداخت دیه ندارد، و آنچه که بر جهادگران بر پایه فرمان رهبری و تصرف در انفس، پرداخت می‌شود الزام شرعی نیست بلکه متشرعه است و از باب مصلحت حکومتی. با این مقدمات به نظر می‌رسد اینکه کتابت حاکم بر قاضی را مبنای اذن، صدور و زوال احکام قضایی توسط مقام معظم رهبری در نظر بگیریم، واجد آثار متمایزی است که منطبق با عقل و منطق حقوقی و مناسب شأن ولایی مقام یادشده است. از آن جمله است امکان‌سنجی مطالبه جبران زیان در اثر اعمال مزبور از بیت‌المال و تعیین تکلیف اعمال قضایی مزبور در صورت عارض شدن موت و عزل بر حاکم مسلمانان که رهیافت‌های کتابت حاکم بر قاضی برای آن تعیین تکلیف کرده است، اما اگر آن‌ها را حکم حکومتی در نظر بگیریم، در خصوص مورد اخیر، نتیجه‌ای معکوس دریافت خواهیم کرد که تضييع حقوق بی‌شماری را در پی دارد؛ زیرا اگر موت و عزل ولی امر مسلمانان پیش بیاید، احکام صادره و تصرفات ایشان ملغالاثر می‌شوند یا آنکه میان فرمان اجرای حکم یا تقلیل و تخفیف احکام عقلاً باید قائل به تفکیک شد و مورد اخیر را به نفع محکومان ابقا کرد. برخلاف مورد برخورد و اجرای حکم که با عارض شدن موت و عزل برای ولی فقیه از احکام ایشان متوقف می‌شود در حالی که ملاک در عمل قضایی ولایت قاضی بر متخاصمان است که به محض صدور حکم ولایتش مستقر می‌شود و جز در مورد فسق قبل از اجرای حکم، موت و عزل به غیر فسق ایشان خدشه‌ای به حکم وارد نمی‌کند؛ زیرا شرعاً ولایت بر تخاصم منتقل شده و تنفید و اجرای حکمش واجب است. گفتنی است که حکم قاضی از دو خصیصه الزام‌آور و جزئی بودن بهره می‌برد (بابایی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۶).

۲.۲.۲. کتابت حاکم بر قاضی در فقه اهل سنت

الف. کتابت حاکم بر قاضی در فقه حنفی

سغدی از فقیهان حنفی، کتابت قاضی روستا و قریه را به صورت کلی قبول ندارد و نمی‌پذیرد. در این نظر به اعلام دین استناد شده مانند آنکه اعیاد و جماعات مانند قضاوت است و اعلام آن مختص شهر است و برای روستا و قریه تکلیفی نیست. از این رو اعلام قضا نیز توسط قضات پایین‌تر مانند قریه و روستا، برای مکتوب‌البه الزامی ایجاد نمی‌کند. درحقیقت، در استقرار ولایت کاتب تشکیک وجود دارد و از این رو اصل عدم ترجیح می‌یابد (السرخسی، ۱۹۹۳م، ج ۱۶، ص.

۹۸). حتی تا آنجا که اگر قاضی شهر باشد، اما بنا به دلیلی در خارج از شهر در قریه یا روستا باشد و نسبت به مسأله با حجت و دلیل قضاوت کند، تنفیذ و اجرای حکم قاضی شهر مورد پذیرش نیست؛ زیرا در موضع مکانی‌ای قضاوت کرده است که محل وجوب قضا نیست (البخاری الحنفی، ۲۰۰۴م، ج ۸، ص. ۱۳۸)، اما کتابت قاضی شهر بر روستا و قریه مورد استلزام است.

البته اینکه قاضی قریه نمی‌تواند بر قاضی شهر کتابت حکم یا استماع دلایل کند، به دلیل تشکیک در تنفیذ قضای مقر پایین‌تر قضایی است. از این رو اگر در شهری دو ناحیه باشد که هر ناحیه به صورت مجزا محل استقرار قضایی یکی از قاضیان باشد، مشکلی در پذیرش حکم یا استماع دلایل هریک از قاضیان پیش نمی‌آید؛ زیرا هر دو قاضی هم‌تراز و مشمول تنفیذ قضای اعلام دین هستند و از این رو ولایت ایشان از جانب امام یا مأذون از او مستقر شده است (البخاری الحنفی، ۲۰۰۴م، ج ۸، ص. ۱۳۹). پس مطابق این نظر نیز می‌توان برای مکتوب قاضی بالاتر که منصوب امام باشد، اختیار در حکم قضایی قائل شد، اما قاضی پایین‌تر نمی‌تواند برای قاضی بالاتر کتابت کند و مکتوب‌الیه مأخوذ به آن نمی‌شود (الزبلی الحنفی، ۱۳۱۳ق، ج ۴، ص. ۱۸۴). این در حالی است که استقلال قضایی اقتضای وجوب اجرا و تنفیذ آن را دارد. به تعبیر دیگر، نمی‌شود که به خاطر استقلال قضایی، موت و عزل را مؤثر در حکم صادره ندانست، اما اجازه تنفیذ قضای قاضی روستا یا قریه را در شهر نپذیرفت. این اشکالی است که در یافته‌های احناف پاسخ روشنی ندارد؛ البته بعضی مسأله عدم وجوب و پذیرش کتابت قاضی قریه و روستا را نسبت به دیگران از باب ورود مجهول در مقابل معلوم توجیه و این‌گونه استدلال کرده‌اند که در قضاوت و کتابت، قاضی شهر به دلیل اینکه می‌تواند ولایتش را منتقل و بر هم‌تراز خود کتابت کند، می‌تواند قضاوت او را معلوم دانست، اما کتابت قاضی قریه اگر پذیرفته شود، بر هریک از قضات مسلمانان لازم می‌شود در حالی که نه تنها بر قاضی روستا و شهر باشد، بلکه بر والی مسلمانان، امیران، خلیفه و امام نیز می‌توان آن را تصور کرد. بنابراین، این‌گونه کتابت، مکتوب بر مجهول است که مورد پذیرش نیست (الغیتابی الحنفی، ۲۰۰۰م، ج ۹، ص. ۴۴).

در فقه حنفی نیز نظرات مخالفی مبنی بر عدم فرق میان کتابت قاضی شهر و روستا وجود دارد به این دلیل که وقتی به طرق صحیح شرعی مفاد کتابت و علم به قصد مدلول آن توسط کاتب برای مکتوب‌الیه حاصل شود، ولایت قاضی که بر متخاصمان است، تداوم می‌یابد و به وسیله قاضی مکتوب‌الیه اجرا می‌شود (خسرو، بی‌تا، ج ۲، ص. ۴۱۳). در مجله الاحکام که قانون مدنی کشور

عثمانی بوده، در ماده ۱۸۰۵ بیان شده است که اگر قاضی خود مأذون در عزل و نصب نیز باشد، فرد یادشده، نایب اوست، اما موت و عزل او در عزل نایب مؤثر نیست، اما اگر مأذون نباشد، باز هم موت و عزل او تأثیری در سمت مکتوب‌الیه ندارد و بر نایب لازم است که دعاوی را که قاضی استماع دلایل کرده یا رأی صادر کرده است، تنفیذ و اجرا کند^۱ (مکونه من عدة علماء و فقهاء فی الخلافة العثمانیة، ماده ۱۸۰۵).

ب. کتابت حاکم بر قاضی در فقه مالکی

در فقه مالکی کتابت امیر بر قاضی به عنوان حکم قضایی مورد پذیرش قرار گرفته است (التمیمی الصقلی، ۲۰۱۳م، ج ۱۵، ص ۷۴۶). همچنین، کتابت قاضی مرتبه پایین‌تر نسبت به قضات مرتبه بالاتر پذیرفته نیست؛ زیرا ولایت قاضی بالاتر بر قاضی مرتبه پایین‌تر مانع مأخوذ شدن به کتابت قاضی پایین‌تر می‌شود، اما برعکس آن یعنی کتابت قاضی مرتبه بالاتر نسبت به قاضی مرتبه پایین‌تر با احراز دیگر شرایط پذیرفته می‌شود (القرافی، ۱۹۹۴م، ج ۱۰، ص ۱۰۴). در جای دیگر، تساوی مرتبه قضایان را در کتابت قاضی شرط دانسته‌اند. در تأیید آن به تنفیذ قضای قاضی مکه در شهر مدینه استناد شده است و مرتبه آن دو را یکی دانسته‌اند (الورغمی، ۲۰۱۴م، ج ۹، ص ۱۹۲)؛ البته این مسأله مربوط به صدر اسلام است که هر شهر یک قاضی داشت.

در خصوص مبنای ولایت قاضی و خلیفه گفته شده است که اگر نایب از قاضی باشد با موت و عزل قاضی، نایب نیز عزل می‌شود. از این رو کتابت قاضی بر نایبی است که از سوی او تعیین شده است، اما موت و عزل خلیفه، تأثیری در ولایت قاضی ندارد؛ زیرا اگرچه از سوی خلیفه منصوب شده، اما برای مصلحت مسلمین بوده است تا به حق و عدل حکم کند. بنابراین، فوت و عزل خلیفه تأثیری در حکم صادره ندارد (الدمیری، ۲۰۱۳م، ج ۵، ص ۵۹). ممکن است گفته شود مطابق این مبنا اگر بخواهیم به مسأله نگاه کنیم، کتابت خلیفه بر قاضی نمی‌تواند حکم قضایی باشد؛ زیرا انتزاع عزل خلیفه از قاضی به خاطر تعیین بر مصلحت مسلمین، دلالت بر عدم ولایت قضایی دارد. در پاسخ عرضه می‌داریم که اولاً، در کتابت قاضی، ولایت قاضی بر قاضی نیست، بلکه بر متخاصمان است. از این رو هرکس این ولایت را به طریق صحیح شرعی به قاضی محل مکتوب‌الیه

۱. «إِذَا تَوَفَّى قَاضِي قَضَاءٍ فَلِنَائِبِهِ أَنْ يَسْتَمَعَ الدَّعَاوَى الَّتِي تَقَعُ فِي ذَلِكَ الْقَضَاءِ وَيَحْكُمَ بِهَا إِلَى أَنْ يَأْتِيَ قَاضٍ غَيْرُهُ».

برساند، ولایت تداوم و استقرار می‌یابد (آهنگران و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۱۴). ثانیاً، مسأله ولایت خلیفه بر امور مسلمین جدا از ولایت قاضی است، اما امکان دارد برای تنفیذ و اجرای حکم یا قرار در مجرای واحدی محل اعمال این ولایت قرار گیرند. بنابراین، این مسأله مبنایی نمی‌تواند مغل به تنفیذ و اجرای احکام خلیفه یا رهبر مسلمانان باشد. پس تغییر حالت خلیفه یا قاضی نقضی بر موضع ولایت او وارد نمی‌سازد (العبدری الغرناطی، ۱۹۹۴م، ج ۸، ص. ۶۴).

ج. کتابت حاکم بر قاضی در فقه شافعی

در فقه شافعی نیز عمل به کتابت قاضی هنگامی واجب می‌شود که قاضی منصوب امام یا مأذون از قبیل امام باشد. فارغ از اینکه امام در میان اهل سنت در امتداد خلافت که جانشین رسول‌الله‌اند، شمرده می‌شود یا نه، عمل به کتابت قاضی به خاطر اذنی که از حاکم مسلمانان دارد و مأذون از قبیل او شمرده می‌شود، ولایتش در طول ولایت اذن‌دهنده به شمار می‌آید (شیرازی، بی‌تا، ج ۳، ص. ۳۷۹)، اما در شافعی به دلیل مبنایی که برای کتابت قاضی در نظر گرفته‌اند، کتابت قاضی مرتبه بالاتر و پایین‌تر را بر هریک از قضات متقابل صحیح قلمداد کرده‌اند (الرویانی، ۲۰۰۹م، ج ۱۴، ص. ۴)؛ چنان‌که کتابت قاضی شهر بر شهر دیگر، شهر بر روستا و برعکس آن یعنی کتابت قاضی روستا بر شهر را محل وجوب اجرا و تنفیذ شمرده‌اند (الرویانی، ۲۰۰۹م، ج ۱۴، ص. ۵).^۱

البته بلقینی از فقیهان تراز اول شافعی معتقد است که تعیین در کتابت هنگامی ایجاد می‌شود که در محل مکتوب‌الیه مجتهدی معد برای قضاوت نباشد. در این صورت بر دیگری اجرای حکم مکتوب محل اشکال است. این در فرضی است که کاتب نیز در مرتبه اقرب به اجتهاد باشد یا اجتهاد وی کمتر از مکتوب‌الیه نباشد. در غیر این صورت وجوب عمل به آن به شدت محل تردید است. پس آنچه متفق است، این است که نیازی نیست مکتوب‌الیه مشخص باشد، بلکه در محل مکتوب‌الیه فاضل مأخوذ به اجرا می‌شود نه مفضل. به عبارت دیگر، مقلد مأخوذ به اجرا نیست، بلکه مجتهد یا اقرب به ایشان مأخوذ به اجرای حکم می‌شود؛ البته این در جایی است که کاتب نیز دست‌کم مترادف و همسان با فاضل در محل مکتوب‌الیه باشد (الرافعی القزوینی، ۱۹۹۷م، ج ۱۲،

۱. «ثم اعلم أنه يجوز أن يكتب قاضى مصر إلى قاضى مصر، وقاضى قرية إلى قاضى قرية و قاضى بلد إلى قاضى قرية، وقاضى قرية إلى قاضى بلد لأن كل واحد من هؤلاء ينفذ قضاؤه وحكمه فيقبل كتابه».

ص. ۴۱۲؛ البته اندیشه مزبور میان فقهای شافعی ثابت نیست و عده‌ای دیگر کتابت را حتی توسط امیران و حکام ولایات چنانچه منعی برای قضاوت نداشته باشد، ولو آنکه در محل ولایت یعنی قاضی نباشد، محل وجوب اجرا و تنفیذ می‌دانند. مطابق این نظر باید کتابت قاضی چه توسط حکام ولایات باشد چه بالاتر از آن امیران بلاد باشد و چه خلیفه که ناصب آن‌هاست باشد، پذیرفته شود (النووی، ۱۹۹۱م، ج ۱۱، ص. ۱۸۴). این در حالی است که کتابت ناظر بر دو مورد است. یکی تنفیذ و ترتیب اثر دادن به تحقیقات و موارد اثبات‌شده برای کاتب و دیگری اجرای حکم صادره در بلاد دیگر، اما اشکال اینجاست که کتابت برای تنفیذ و ترتیب اثر دادن به آن اگر ناظر بر تحقیقاتی مانند استماع شهادت شهود باشد، در موضع شک و عدم وجوب قرار می‌گیرد؛ زیرا شهادت باید نزد قاضی صورت پذیرد و اگر نزد حکام و امیران باشد، شرعاً و قانوناً اعتباری ندارد و شهادت شمرده نمی‌شود. از این رو نظریه پذیرش کتابت از سوی منصوبان خلیفه یا امام‌المسلمین در غیر محل قضاوت به شدت محل تردید است.

معیار ولایت نزد شافعی ولایت هر فردی است که با احراز شرایط قاضی شده است. بنابراین، عزل و موت امام به معنی خلیفه یا حاکم مسلمین سبب عزل قاضی منصوب او نخواهد شد (البلقینی الشافعی، ۲۰۱۲م، ج ۴، ص. ۳۲۵)؛ زیرا در موضع ولایت، امام ولایت بر عموم دارد و قاضی ولایت بر متخاصمان دارد (الاسدی الشافعی ابن قاضی شبهة، ۲۰۱۱م، ج ۴، ص. ۴۴۷) مگر آنکه قاضی منصوب باشد به خاطر امر مولی که با برطرف شدن مسأله و موت و عزل مولی، قاضی نیز منعزل می‌شود (المهرانی القاهری الشافعی، ۲۰۱۱م، ج ۳، ص. ۵۵۴). در اینجا می‌بینیم که ولایت بر تحاکم میان طرفین به بیوست اتصال ولایت امام یا خلیفه است که بر امر قضایی اختیار دارد. اگر چنین نبود، از بین رفتن ولایت قاضی در نوع تعیین‌شده باز هم سبب انعزال قاضی نمی‌شد. برخی نیز بر پایه اختیار امام در عزل قاضی، حکم او را حکم قضایی قلمداد کرده و موت و عزل را پیرو ولایت امام در نظر گرفته‌اند (المنهاجی الاسیوطی، ۱۹۹۶م، ج ۲، ص. ۲۹۱)؛ البته مبنای لزوم احتیاج مسلمین به حل و فصل دعاوی و عدم تعطیلی حقوق، ملاک عدم تأثیر عزل و موت امام یا خلیفه در وضعیت قاضی قرار گرفته است (السنبکی، ۱۹۹۴م، ج ۲، ص. ۲۵۹).

۱. «فإن الإمام يستتیب القضاء فی حقوق المسلمین، فلم ینعزلوا بموته».

د. کتابت حاکم بر قاضی در فقه حنبلی

خرقی از فقیهان حنبلی سده ۵، عزل قاضی کاتب را مؤثر در وضعیت مکتوب‌الیه نمی‌داند. از این رو تنفیذ و اجرای حکم صادره را بر مکتوب‌الیه به شرطی که به طریق صحیح شرعی منتقل شده باشد، واجب می‌داند (الخرقی، ۱۴۱۳ق، ص. ۱۵۵). با این وصف اگر قاضی در شهری نسبت به موضوعی حکمی را صادر و آن را مکتوب کند و به واسطه شهودی آن را به شهر محل مکتوب‌الیه برساند، بر او واجب است تا حکم صادره را تنفیذ و اجرا کند. مطابق این بیان بدون قید اینکه کاتب اعلی باشد یا ادنی، نشان از ولایت کاتب بر متخاصمان دارد و از این رو حکم حاکم یا مأذون از قبل او به معنای حکم قضایی است (ابن قدامه مقدسی، ۲۰۰۴م، ص. ۱۴۹). در میان حنابله بیانی به صراحت مبنی بر اینکه کتابت حاکم یا امام بر قاضی چگونه است یا اینکه امر قاضی بالاتر یا مولی نسبت به حکم قضایی چیست، یافت نشده است، اما با استظهار از وضعیت تأثیر تغییر حالت قاضیان می‌توان به ولایت قاضی بر متخاصمان و صدور حکم قضایی از سوی خلیفه یا امام پی برد.

البته برخی با تفکیک محل تنفیذ و اجرا قائل بر تفصیل نوع کتابت شده‌اند. درحقیقت، در اجرای حکم، قائل بر ولایت و در تنفیذ حکم و صدور به واسطه مسموعات مکتوب، قائل بر عدم ولایت شده‌اند (ابن قدامه مقدسی، ۱۹۹۴م، ج ۴، ص. ۲۴۳).

برخی نیز در خصوص تأثیر فسق کاتب نیز میان صدور حکم برای اجرا و تنفیذ رأی برای صدور حکم، قائل به تفصیل و مورد اخیر را سبب بی‌اعتباری و ممنوعیت اصدار حکم به واسطه آن قلمداد می‌کنند (ابن تیمیة الحرانی، ۱۳۶۹ق، ج ۲، ص. ۲۱۳). تحلیلی که از این نظریه فهمیده می‌شود، این است که فسق قاضی کاتب تنها هنگامی سبب بی‌اعتباری کتابت است که مربوط به تحقیقات باشد و برای صدور حکم بخواهد مورد استناد قرار گیرد. در اینجا مشخص می‌شود که قاضی کاتب بر متخاصمان ولایت دارد و این ولایت در جایی است که حکم صادر شده باشد در حالی که در مورد اخیر یعنی تنفیذ رأی برای صدور حکم، حکم به معنای خاص آن نیست و از این رو ولایتی مستقر نشده است. پس اگر قاضی بالاتر یا امام و خلیفه حکمی صادر کنند، به معنی حکم قضایی است؛ زیرا اگر حکمشان قضایی نبود و حکومتی بود، حتی تنفیذ ایشان نیز باید مورد استناد قرار می‌گرفت؛ زیرا مبنای پذیرش آن ولایت قاضی نبود، بلکه لزوم عمل به حکم خلیفه مسلمانان بود. از این رو تأثیر فسق مطابق آنچه در بعضی منابع اهل سنت وجود دارد، زایل‌کننده سمت کاتب از بعد حکومتی نیست و آنچه زایل می‌شود، ولایت بر متخاصمان است که

در مقام قضا حکم را صادر کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب گفته‌شده، مسأله کتابت حاکم بر قاضی ذیل کتابت قاضی بر قاضی مورد بررسی قرار گرفت. در این طریق یافته‌های تطبیقی فقه امامیه و اهل سنت نیز مسأله یادشده را از باب کتابت اعلی بر ادنی با مصداق قاضی شهر بر روستا یا برعکس مورد نظریه‌پردازی قرار داده‌اند. با توجه به اینکه در نظام حقوقی نیز جای این مسأله خالی است و اینکه کتابت عالی بر ادنی و ادنی بر عالی در فقه فریقین مورد مناقشه است، مسأله بر این رویکرد قرار گرفت تا از لحاظ تحلیل ماهیت صحت صدور و وضعیت کتابت قاضی نسبت به اعلی و ادنی روشن شود. همچنین، در این تطبیق نوع ولایت در قضا توسط ولی فقیه نیز که واجد آثار است، روشن شد. در فقه امامیه و نظام حقوقی ایران به‌خاطر استمرار ولایت قاضی بر متخاصمان و مورد دعوی، مسأله تحقق عمل قضایی عالی بر ادنی در جریان تحقق عفو رهبری در قانون ایران، لزوم احتیاج امور مسلمین، لزوم اذن در اجرای قصاص، مسأله تأثیر ولایت قضایی رهبری در صورت موت و عزل، مسأله وجوب عمل به کتابت حاکم شرع، مسأله جلوگیری از حکم خاص توسط امام خمینی و لزوم حفظ استقلال قوا، معیار صحت‌سنجی کتابت حاکم بر قاضی به‌عنوان عمل قضایی قرار گرفت. این مدل از اعتبارسنجی واجد آثاری است که از آن جمله عدم تأثیر موت و عزل در ولایت قضایی به‌خاطر ولایت بر تخاصم است، اما در ولایت حکومتی با عارض شدن حالات فوق ولایت نیز زایل و ترتب آثار یادشده محل تردید قرار می‌گیرد. در این صورت برای ولایت حکومتی، خسارت وارده بر متضرران از احکام قضایی جبران‌نشده باقی می‌ماند؛ زیرا ولایت حکومتی مطابق نظریه فقه حکومتی در موارد اعمال حاکمیت و نظم عمومی به جبران خسارت تن در نمی‌دهد. همچنین، مبحث کتابت حاکم بر قاضی در بطن کتابت قاضی بر قاضی مورد بررسی قرار گرفته است که نشان از ولایت قضایی حاکم مسلمانان در امر قضایی دارد. از این رو موارد جواز تبرع به درخواست تنفیذ و اجرا در خصوص مجتهدان از قضات و مورد تأثیر موت و عزل حاکم بر احکامی که از ایشان صادر شده است، و اینکه مورد اذن یا منع ایشان بوده نیازمند تقنین در این حوزه است. ضوابطی که در فقه امامیه و اهل سنت معرفی شد، حول محور ولایت قضایی و تفاوت آن با ولایت اجرایی و حکومتی حاکم مسلمانان، نشان از امکان‌سنجی تعیین تکلیف در این حوزه به‌واسطه

بنیادهای مطالب فوق در کتابت قاضی دارد. در فقه اهل سنت نیز چند رویه برای صحت اعتبار کتابت حاکم بر قاضی اتخاذ شده است؛ عده‌ای مانند مالکی و حنفی کتابت حاکم بر قاضی را در موضع ولایی مکانی کاتب می‌پذیرند و فسق را برای کاتب سبب زوال نمی‌دانند؛ زیرا بر حاکم و خلیفه عدالت شرط نیست. ایشان، وجوب عمل به کتابت قاضی اعلی را اگر در محدوده قضایی استقرارش باشد، می‌پذیرند و در غیر آن نمی‌پذیرند. فقهای مذهب شافعی کتابت حاکم بر قاضی را به سبب ولایت قاضی و با قید اینکه از عالی بر دانی باشد یا کتابت از مجتهد و اقرب به اجتهاد باشد را به صورت امر واجب می‌پذیرند. در حنابله نیز محل وجوب برای مکتوب‌الیه از عالی به دانی از سویی و از سوی دیگر، محل وجوب با احراز فسق در صدور حکم است نه تنفیذ مسموعات و تحقیقات.

از این رو باور بر این است که جامع فقه اسلامی ولایت قضایی را پذیرفته‌اند و در توجیه آن به غلبه حکم اعلی بر ادنی و لزوم تبعیت منصوب از ناصب یا مأذون از امام استناد شده است. سیره عملی رهبر معظم انقلاب اسلامی و حکم قانون در ماده ۹۶ قانون مجازات اسلامی به صراحت معیار تفکیک امر قضایی از امر حکومتی را معرفی کرده است.

فارغ از بحث مزبور لازم است قانون‌گذار در این خصوص تمهیداتی بیندیشد و تأثیر عزل و موت حاکم بر منصوباتش در امر قضا مورد تنقیح قرار گیرد. همچنین است چگونگی اجرای حکمی که توسط حاکم پذیرفته شده است و در اثنای آن موت یا عزل پیش می‌آید. بنابراین تنقیح مجزا در خصوص احکام صادره حاکم مسلمانان، امر قضایی ایشان و احکام مترتب بر آن حقیقتاً ضروری است.

منابع

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) نهج البلاغه.
- ۳) آهنگران، محمدرسول، کشاورز، علی و طایفی نصرآبادی، فاطمه (۱۴۰۲). کتابت قاضی، مبنایی برای اعطای نیابت قضایی و اجرای احکام صادره از محاکم؛ با تحلیلی در فقه اسلام و رویه قضایی ایران. پژوهش‌نامه حقوق اسلامی. doi: 10.30497/law.2023.244619.3421
- ۴) ابن براج، عبدالعزیز بن نحریر (۴۰۶ق). المهذب (جلد ۲). قم: جماعة المدرسين في الحوزة العلمية بقم.
- ۵) ابن تیمیة الحرانی، عبدالسلام بن عبدالله بن الخضر بن محمد مجدالدین (۱۳۶۹ق). المحرر فی الفقه علی مذهب الامام احمد بن حنبل (جلد ۲). مطبعة السنة المحمدية.
- ۶) ابن حیون، نعمان بن محمد (۱۳۸۳ق). دعائم الاسلام (آصف فیضی، مصحح) (جلد ۲). قم: مؤسسه آل البيت (عليهم السلام) لاحياء التراث.
- ۷) ابن قدامه مقدسی، ابو محمد موفق الدین عبدالله بن احمد بن محمد (۱۹۹۴م). الکافی فی فقه الامام احمد (جلد ۴) (چاپ ۱). بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ۸) ابن قدامه مقدسی، ابو محمد موفق الدین عبدالله بن احمد بن محمد (۲۰۰۴م). عمدة الفقه. بیروت: المكتبة العصرية.
- ۹) أبی عبدالله یاقوت بن عبدالله الحموی الرومی البغدادی (بی تا). معجم البلدان. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ۱۰) الاسدی الشافعی ابن قاضی شهبه، بدرالدین ابو الفضل محمد بن ابی بکر (۲۰۱۱م). بداية المحتاج فی شرح المنهاج (جلد ۴). چاپ ۱، جده: دار المنهاج للنشر والتوزيع.
- ۱۱) اسماعیلی، محسن و طحان نظیف، هادی (۱۳۹۱). نسبت سیاست‌های کلی نظام با احکام حکومتی در حقوق اساسی ایران. پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، ۱۳ (۱)، صص. ۷۳-۹۴. doi: 10.30497/law.2012.1014
- ۱۲) النووی، ابوزکریا محیی الدین یحیی بن شرف (۱۹۹۱م). روضة الطالبین و عمدة المفتین (جلد ۱۱). چاپ ۳، بیروت: المكتبة الاسلامیة.
- ۱۳) بابایی، احسان (۱۴۰۲). تحلیل شرطیت اجتهاد در امر قضاوت با تأکید بر عنصر قانون. پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، ۲۴ (۲)، صص. ۱۹۵-۲۲۴. doi: 10.30497/law.2023.245041.3413
- ۱۴) البخاری الحنفی، محمود بن احمد بن عبدالعزیز بن عمر بن مازة (۲۰۰۴م). المحيط البرهانی فی الفقه النعمانی (جلد ۸). چاپ ۱، بیروت: دارالکتب العلمیة.

- ۱۵) بستانی، فواد افرام (۱۳۷۵). المنجد الایجدی تهران: نشر اسلامی.
- ۱۶) البلقینی الشافعی، سراج‌الدین ابی حفص عمر بن رسلان (۲۰۱۲م). التدریب فی الفقه الشافعی المسمى به «تدریب‌المبتدی و تہذیب‌المنتہی» (جلد ۴). چاپ ۱، ریاض: دارالقبلتین.
- ۱۷) تبریزی، جواد (۱۳۷۸). تنقیح مبانی الاحکام (جلد ۱). دارالصدیقة الشہیدة (سلام‌الله‌علیہا).
- ۱۸) التمیمی الصقلی، ابوبکر محمد بن عبد‌الله بن یونس (۲۰۱۳م). الجامع لمسائل المدونة (جلد ۱۵). چاپ ۱، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع.
- ۱۹) حسینی عاملی، محمد جواد بن محمد (۱۴۱۹ق). مفتاح‌الکرامۃ فی شرح قواعد‌العلامۃ (جلد ۲۵). قم: جامعہ مدرسین حوزہ علمیہ قم و دفتر انتشارات اسلامی.
- ۲۰) حسینی کاشانی، سید محمد مصطفی و شریفی، مهدی (۱۳۹۹). اختیارات ولی فقیہ در تغییردادن مجازات حدی در حکومت اسلامی با تأکید بر نظر امام خمینی (س). پژوهشنامه متین، ۲۲(۸۷)، ۲۵-۴۴. doi: 10.22034/matin.2020.126890
- ۲۱) حلی (علامہ)، حسن بن یوسف (۱۳۷۴). مختلف‌الشیعۃ فی احکام‌الشریعة (جلد ۸). جامعۃ‌المدرسین فی الحوزة‌العلمیة بقم.
- ۲۲) حلی (علامہ)، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). تذکرۃ‌الفقہا (ط‌الحدیثۃ: الطہارۃ الی‌الجماعۃ) (جلد ۴). قم: مؤسسہ آل‌البیت (علیہم‌السلام) لاحیاء‌التراث.
- ۲۳) حلی (محقق)، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). شرائع‌الاسلام فی مسائل‌الحلال والحرام (عبد‌الحسین محمدعلی بقال، محقق) (جلد ۴). قم: اسماعیلیان.
- ۲۴) الخرقی، ابوالقاسم عمر بن‌الحسین بن عبد‌الله (۱۴۱۳ق). متن‌الخرقی علی مذهب ابی عبد‌الله احمد بن حنبل الشیبانی.
- ۲۵) خسرو، محمد بن فرامرزی علی (بی‌تا). در‌الحکام شرح غرر‌الاحکام (جلد ۲). دار احیاء‌الکتب العربیة.
- ۲۶) داماد افندی، عبدالرحمان بن محمد بن سلیمان (بی‌تا). مجمع‌الانہر فی شرح ملتقی‌الابحر (جلد ۲). دار احیاء‌التراث العربی.
- ۲۷) الدمیری، بہرام بن عبد‌الله بن عبد‌العزیز (۲۰۱۳م). تحبیر‌المختصر و هو‌الشرح‌الوسط علی مختصر خلیل فی الفقه‌المالکی (جلد ۵). چاپ ۱، مرکز نجیبویۃ للمخطوطات و خدمۃ‌التراث.
- ۲۸) دہخدا، علی‌اکبر (۱۳۹۰). لغت‌نامه. (جلد ۲) تهران: مؤسسہ انتشارات و چاپ دانشگاہ تهران.
- ۲۹) الرفاعی القزوینی، عبد‌الکریم بن محمد بن عبد‌الکریم ابوالقاسم (۱۹۹۷م). العزیز شرح الوجیز المعروف بالشرح‌الکبیر العلمیہ (جلد ۱۲). چاپ ۱، بیروت: دارالکتب‌العلمیة.
- ۳۰) رشتی، حبیب‌الله بن محمد علی (۱۴۰۱). کتاب القضاء قم: دارالقرآن‌الکریم.

- (۳۱) الرویانی، ابوالمحاسن عبدالواحد بن اسماعیل (۲۰۰۹م). بحر المذهب (فی فروع المذهب الشافعی) (جلد ۱۴). چاپ ۱، دارالکتب العلمیة.
- (۳۲) الزلیعی الحنفی، عثمان بن علی بن محجن (۱۳۱۳ق). تبیین الحقائق شرح کنز الدقائق و حاشیة الشلبي (جلد ۴). چاپ ۱، قاهره: المطبعة الكبرى الامیریة.
- (۳۳) السرخسی، محمد بن احمد بن ابی سهل شمس الائمة (۱۹۹۳م). المبسوط (جلد ۱۶). بیروت: دارالمعرفة.
- (۳۴) السنیکي، محمد بن احمد بن زکریا الانصاری زین الدین ابویحیی (۱۹۹۴م). فتح الوهاب بشرح منهج الطلاب (جلد ۲). دارالفکر للطباعة والنشر.
- (۳۵) سمرقندی، محمد بن احمد بن ابی احمد ابوبکر علاء الدین (۱۹۹۴م). تحفة الفقها (جلد ۳). چاپ ۲، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- (۳۶) شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۳۶۸). الدرايه فی علم مصطلح الحدیث، قم: فیروزآبادی.
- (۳۷) شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام (جلد ۱۴). قم: مؤسسه المعارف الاسلامیة.
- (۳۸) شیرازی، ابواسحاق ابراهیم بن علی بن یوسف (بی تا). المهذب فی فقه الامام الشافعی (جلد ۳). دارالکتب العلمیة.
- (۳۹) صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباد (۴۱۴ق). المحيط فی اللغة (محمد حسن آل یاسین، محقق). (جلد ۷). بیروت: عالم الکتب.
- (۴۰) طباطبایی کربلابی، علی بن محمد علی (۱۴۱۸ق). ریاض المسائل (ط. الحدیث) (جلد ۱۵). قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث.
- (۴۱) طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الامامیة (محمد تقی کشفی، محشی؛ محمد باقر بهبودی، محقق). (جلد ۸). تهران: مکتبه المرتضویة.
- (۴۲) طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). الخلاف. (جلد ۴). قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمیة بقم.
- (۴۳) العبدري غرناطی، محمد بن یوسف بن ابی القاسم بن یوسف (۱۹۹۴م). التاج والاکلیل لمختصر خلیل (جلد ۸). چاپ ۱، دارالکتب العلمیة.
- (۴۴) الغیتابی الحنفی، ابو محمد محمود بن احمد بن موسی بن احمد بن حسین (۲۰۰۰م). البناية شرح الهدایة (جلد ۹). چاپ ۱، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- (۴۵) فاضل موحدی لنکرانی، محمد (۱۴۲۷ق). تفصیل الشریعة (القضا والشهادات). قم: مرکز فقه الائمة الاطهار (علیهم السلام).
- (۴۶) فاضل هندی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). كشف اللثام عن قواعد الاحکام (جلد ۱۰). قم: جماعة المدرسين

فی الحوزة العلمية بقم.

- ۴۷) فخرالمحققین، محمدبن حسن (۱۳۸۷). ایضاح الفوائد فی شرح اشکالات القواعد (جلد ۴). اسماعیلیان.
- ۴۸) القرافی، أبو العباس أحمد بن إدريس (۱۹۹۴م). الذخیره (جلد ۱۰). بیروت: دارالغرب.
- ۴۹) القرافی، شهاب‌الدین احمد بن ادريس بن عبدالرحمن المالکی (۱۹۹۴م). الذخیره (جلد ۱۰). چاپ ۱، بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- ۵۰) گلیایگانی، محمدرضا (۱۴۲۶ق). القضا والشهادات (علی حسینی میلانی، محرر). (جلد ۲). قم: السیدعلی الحسینی المیلانی.
- ۵۱) محقق ابراهیم سامرای، خلیل بن احمد و مخزومی، مهدی (۱۴۰۹ق). العین (محسن آل عصفور، گردآورنده). (جلد ۵). قم: دارالهجرة.
- ۵۲) محقق حلّی، جعفر بن حسن (۱۴۰۴ق). ریاض المسائل (جلد ۲). قم: مؤسسه آل‌البيت (علیهم السلام).
- ۵۳) مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی (۱۳۸۹). فرهنگ‌نامه اصول فقه. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ۵۴) مظفر، محمدرضا (۱۳۷۰). اصول الفقه. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزة علمیه قم.
- ۵۵) معلوف، لويس (۲۰۰۰م). المنجد فی اللغة العربیة المعاصرة. بیروت: دارالمشرق.
- ۵۶) مقتدایی، مرتضی (بی تا) مفتاح الهدایة فی شرح تحریر الوسیلة (روح الله خمینی، نویسنده) تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت الله علیه).
- ۵۷) مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۵). انوارالأصول (جلد ۱). قم: مدرسه امیرالمومنین (علیه السلام).
- ۵۸) جمعی از نویسندگان (بی تا). مجلة الاحکام العدلیة. کارخانه تجارت کتب کراتشی.
- ۵۹) المنهاجی الاسبوطی، شمس‌الدین محمد بن احمد بن علی بن عبد الخالق (۱۹۹۶م). جواهرالعقود و معین القضاة والموقعین والشهود (جلد ۲). چاپ ۱، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ۶۰) مومن قمی، محمد (۱۳۸۹). مبانی تحریر الوسیلة (جلد ۱). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۶۱) المهرانسی القاهری الشافعی، احمد بن عبد الرحیم بن الحسین بن عبد الرحمن (۲۰۱۱م). تحریر الفتاوی علی التنبیة والمنهاج والحاوی المسمی (النکت علی المختصرات الثلاث) (جلد ۳). چاپ ۱، جده: دارالمنهاج للنشر والتوزیع.
- ۶۲) مهنا، عبدالله علی (۱۴۱۳ق). لسان اللسان (جلدهای ۱ و ۲). بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ۶۳) میرداداشی، سید مهدی (۱۳۹۳). تأملی در مستثنیات دین. فقه و اجتهاد، (۱۱)، ۱۵۱-۱۹۴.
- ۶۴) نجفی، محمدحسن بن باقر (۱۴۲۱ق). جواهر الکلام (ط. الحدیثة) (جلد ۲۰). قم: مؤسسه دائرة المعارف

فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام).

۶۵) نجفی، محمدحسن بن باقر (بی تا). جواهرالکلام (ط. القديمة) (جلد ۴۰). دار احیاء التراث العربی.

۶۶) النسفی، ابوالبرکات عبدالله بن احمد بن محمود حافظ السدین (۲۰۱۱ م). کنزالدقائق. چاپ ۱، دارالبشائر الاسلامیة.

۶۷) نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ ق). مستدرک الوسائل (جلدهای ۱۷ و ۲۵). بیروت: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث.

۶۸) الورغمی التونسی، محمد بن محمد بن عرفه، پ ابو عبدالله (۲۰۱۴ م). المختصر الفقهی لابن عرف (جلد ۹). مؤسسه خلف احمد الخبتور للاعمال الخیریة.

۶۹) هاشمی، سید محمد (۱۳۹۲). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران (اصول و مبانی کلی نظام) (جلد ۱). چاپ ۱۲، میزان.

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) Nahj al-Balāghah.
- 3) Abū ‘Abd Allāh Yāqūt ibn ‘Abd Allāh al-Ḥamawī al-Rūmī al-Baghdādī (n.d.). Mu‘jam al-Buldān. Beirut: Dār Ihyā’ al-Turāth al-‘Arabi [in Arabic].
- 4) Āhangarān, Moḥammad Rasūl; Keshāvarz, ‘Alī; and Ṭāyefī Naṣrābādī, Fāṭemeh (1402 SH/2023). Ketābat-e Qāzī, Mabnā’i barā-ye E’ṭā-ye Neyābat-e Qaḍā’i va Ejrā-ye Aḥkām-e Ṣādereh az Maḥākem; bā Taḥlīlī dar Feqh-e Eslām va Rūyeh Qaḍā’i-e Īrān [Judge Writing [Ketabat] as a Basis for Granting Judicial Representation and Enforcement of Court Judgments; An Analysis of Islamic Jurisprudence and Iranian Judicial Practice]. Pažūheš’nāme-ye Hoqūq-e Islāmī [Journal of Islamic Law Research], doi: 10.30497/law.2023.244619.3421 [in Persian].
- 5) Al-‘Abdarī al-Gharnāṭī, Muḥammad ibn Yūsuf ibn Abī al-Qāsim ibn Yūsuf (1994). al-Tāj wa al-Ikhlīl li-Mukhtaṣar Khalīl (Vol. 8) (1st ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah [in Arabic].
- 6) Al-Balqīnī al-Shāfi‘ī, Sirāj al-Dīn Abū Ḥafṣ ‘Umar ibn Raslān (2012). al-Tadrīb fi al-Fiqh al-Shāfi‘ī al-Musammā bi "Tadrīb al-Mubtadī wa Tahdhīb al-Muntahī" (Vol. 4) (1st ed.). Riyadh: Dār al-Qiblatayn [in Arabic].
- 7) Al-Bukhārī al-Ḥanafī, Maḥmūd ibn Aḥmad ibn ‘Abd al-‘Azīz ibn ‘Umar ibn Māzah (2004). al-Muḥīṭ al-Burhānī fi al-Fiqh al-Nu‘mānī (Vol. 8) (1st ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah [in Arabic].
- 8) Al-Damīrī, Bahrām ibn ‘Abd Allāh ibn ‘Abd al-‘Azīz (2013). Taḥbīr al-Mukhtaṣar wa Huwa al-Sharḥ al-Wasaṭ ‘alā Mukhtaṣar Khalīl fi al-Fiqh al-Mālīkī (Vol. 5) (1st ed.). Markaz Najībawīyyah lil-Makhtūṭāt wa Khidmat al-Turāth [in Arabic].
- 9) Al-Ghītābī al-Ḥanafī, Abū Muḥammad Maḥmūd ibn Aḥmad ibn Mūsā ibn Aḥmad ibn Ḥusayn (2000). al-Bināyah Sharḥ al-Hidāyah (Vol. 9) (1st ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah [in Arabic].
- 10) Al-Khiraqī, Abū al-Qāsim ‘Umar ibn al-Ḥusayn ibn ‘Abd Allāh (1413 AH/1992). Matn al-Khiraqī ‘alā Madhhab Abī ‘Abd Allāh Aḥmad ibn Ḥanbal al-Shaybānī [in Arabic].
- 11) Al-Mīhrānī al-Qāhirī al-Shāfi‘ī, Aḥmad ibn ‘Abd al-Raḥīm ibn al-Ḥusayn ibn ‘Abd al-Raḥmān (2011). Taḥrīr al-Fatāwā ‘alā al-Tanbīh wa al-Mīnhāj wa al-Ḥawī al-Musammā (al-Nukat ‘alā al-Mukhtaṣarāt al-Thalāth) (Vol. 3) (1st ed.). Jeddah: Dār al-Mīnhāj li al-Nashr wa al-Tawzī‘ [in Arabic].
- 12) Al-Mīnhājī al-Asyūṭī, Shams al-Dīn Muḥammad ibn Aḥmad ibn ‘Alī ibn ‘Abd al-Khālīq (1996). Jawāhir al-‘Uqūd wa Mu‘īn al-Quḍāt wa al-Muwaqqi‘īn wa al-Shuhūd (Vol. 2) (1st ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah [in Arabic].
- 13) Al-Nasafī, Abū al-Barakāt ‘Abd Allāh ibn Aḥmad ibn Maḥmūd Ḥāfiẓ al-Dīn (2011). Kanz al-Daqa’iq (1st ed.). Dār al-Bashā’ir al-Islāmiyyah [in Arabic].
- 14) Al-Nawawī, Abū Zakariyyā Yaḥyā ibn Sharaf (1991). Rawḍat al-Ṭālibīn wa ‘Umdat al-Muftīn (Vol. 11) (3rd ed.). Beirut: al-Maktab al-Islāmī [in Arabic].
- 15) Al-Qarāfi, Abū al-‘Abbās Aḥmad ibn Idrīs (1994). al-Dhakhīrah (Vol. 10).

- Beirut: Dār al-Gharb [in Arabic].
- 16) Al-Qarāfi, Shihāb al-Dīn Aḥmad ibn Idrīs ibn ‘Abd al-Raḥmān al-Mālikī (1994). *al-Dhakhīrah* (Vol. 10) (1st ed.). Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī [in Arabic].
  - 17) Al-Rāfi‘ī al-Qazwīnī, ‘Abd al-Karīm ibn Muḥammad ibn ‘Abd al-Karīm Abū al-Qāsim (1997). *al-‘Azīz Sharḥ al-Wajīz al-Ma‘rūf bi-al-Sharḥ al-Kabīr al-‘Ilmiyyah* (Vol. 12) (1st ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah [in Arabic].
  - 18) Al-Rūyānī, Abū al-Maḥāsīn ‘Abd al-Wāḥid ibn Ismā‘īl (2009). *Baḥr al-Madhhab (fī Furū‘ al-Madhhab al-Shāfi‘ī)* (Vol. 14) (1st ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah [in Arabic].
  - 19) Al-Sarakhsī, Muḥammad ibn Aḥmad ibn Abī Sahl Shams al-A‘immah (1993). *al-Mabsūṭ* (Vol. 16). Beirut: Dār al-Ma‘rifah [in Arabic].
  - 20) Al-Shīrāzī, Abū Ishāq Ibrāhīm ibn ‘Alī ibn Yūsuf (n.d.). *al-Muhadhdhab fī Fiqh al-Imām al-Shāfi‘ī* (Vol. 3). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah [in Arabic].
  - 21) Al-Sunikī, Muḥammad ibn Aḥmad ibn Zakariyā al-Anṣārī Zayn al-Dīn Abū Yaḥyá (1994). *Fath al-Wahhāb bi-Sharḥ Minhāj al-Ṭullāb* (Vol. 2). Dār al-Fikr li-al-Ṭibā‘ah wa-al-Nashr [in Arabic].
  - 22) Al-Tamīmī al-Ṣiqillī, Abū Bakr Muḥammad ibn ‘Abd Allāh ibn Yūnus (2013). *al-Jāmi‘ li-Masā‘il al-Mudawwanah* (Vol. 15) (1st ed.). Dār al-Fikr li-al-Ṭibā‘ah wa-al-Nashr wa-al-Tawzī‘ [in Arabic].
  - 23) Al-Warghamī al-Tūnisī, Muḥammad ibn Muḥammad ibn ‘Arafah, Abū ‘Abd Allāh (2014). *al-Mukhtaṣar al-Fiqhī li Ibn ‘Arafah* (Vol. 9). Mu‘assasah Khalaf Aḥmad al-Khabṭūr lil-A‘māl al-Khayriyyah [in Arabic].
  - 24) Al-Zayla‘ī al-Ḥanafī, ‘Uthmān ibn ‘Alī ibn Miḥjan (1313 AH/1895). *Tabyīn al-Ḥaqā‘iq Sharḥ Kanz al-Daqā‘iq wa Ḥāshiyat al-Shilbī* (Vol. 4) (1st ed.). Cairo: al-Maṭba‘ah al-Kubrā al-Amīriyyah [in Arabic].
  - 25) Bābā‘ī, Eḥsān (1402 SH/2023). *Taḥlīl-e Shartīyat-e Ejtehād dar Amr-e Qazāvat bā Ta‘kīd bar ‘Onṣor-e Qānūn* [Analysis of Ijtihad Requirement in Adjudication with an Emphasis on the Element of Law]. *Pažūheš-nāme-ye Hoqūq-e Islāmī* [Journal of Islamic Law Research], 24(2), pp. 195-224. doi: 10.30497/law.2023.245041.3413 [in Persian].
  - 26) Bustānī, Fu‘ād Afrām (1375 SH/1996). *Al-Munjid al-Abjadī*. Tehran: Nashr-e Eslāmī [in Persian].
  - 27) Dāmād Afandī, ‘Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad ibn Sulaymān (n.d.). *Majma‘ al-Anhur fī Sharḥ Multaqā al-Abḥur* (Vol. 2). Dār Iḥyā‘ al-Turāth al-‘Arabī [in Arabic].
  - 28) Dehkodā, ‘Alī Akbar (1390 SH/2011). *Loghatnāmeḥ* (Vol. 2). Tehran: Mu‘assasah Intishārāt wa Chāp Dānishgāh Tehrān [in Persian].
  - 29) Esmā‘īlī, Moḥsen; and Ṭaḥḥān Nazīf, Hādī (1391 SH/2012). *Nesbat-e Siyāsāt-hā-ye Kollī-ye Neẓām bā Aḥkām-e Ḥokūmatī dar Ḥuqūq-e Asāsī-e Īrān* [Relation of the General Policies of the System with the Privileged Commandments of the Islamic Ruler in the Constitution of Iran]. *Pažūheš-nāme-ye Hoqūq-e Islāmī* [Journal of Islamic Law Research], 13(1), pp. 73-94. doi: 10.30497/law.2012.1014 [in Persian].
  - 30) Fāḍil Hindī, Muḥammad ibn Ḥasan (1416 AH/1996). *Kashf al-Lithām ‘an*

- Qawā'id al-Aḥkām (Vol. 10). Qom: Jamā'at al-Mudarrisīn fī al-Ḥawzah al-'Ilmiyyah bi Qom [in Arabic].
- 31) Fāḍil Mū'menī Lankarānī, Muḥammad (1427 AH/2006). Tafṣīl al-Sharī'ah (al-Qaḍā' wa al-Shahādāt). Qom: Markaz Fiqh al-A'imma al-Aṭhār ('alayhim al-salām) [in Arabic].
- 32) Fakhr al-Muḥaqqiqīn, Muḥammad ibn Ḥasan (1387/2008). Idāḥ al-Fawā'id fī Sharḥ Ishkālāt al-Qawā'id (Vol. 4). Ismā'iliyyān [in Arabic].
- 33) Golpāygānī, Muḥammad Riḍā (1426 AH/2005). al-Qaḍā' wa al-Shahādāt ('Alī Ḥusaynī Milānī, ed.) (Vol. 2). Qom: al-Sayyid 'Alī al-Ḥusaynī al-Milānī [in Arabic].
- 34) Group of Authors (n.d.). Majallat al-Aḥkām al-'Adliyyah. Kārkhānah Tijārat Kutub Karāchī [in Arabic].
- 35) Hāshimī, Sayyid Muḥammad (1392 SH/2013). Ḥuqūq-e Asāsī-e Jumhūrī-e Islāmī-e Īrān (Uṣūl va Mabānī-ye Kullī-ye Neẓām) [Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran (Principles and General Foundations of the System)] (Vol. 1) (12th ed.). Mīzān [in Persian].
- 36) Ḥillī (al-'Allāmah), Ḥasan ibn Yūsuf (1374 SH/1995). Mukhtalaf al-Shī'ah fī Aḥkām al-Sharī'ah (Vol. 8). Jamā'at al-Mudarrisīn fī al-Ḥawzah al-'Ilmiyyah bi Qom [in Persian].
- 37) Ḥillī (al-'Allāmah), Ḥasan ibn Yūsuf (1414 AH/1994). Tadhkirat al-Fuqahā' (Ṭ al-Ḥadīthah: al-Taḥārah ilā al-Ji'ālah) (Vol. 4). Qom: Mu'assasah Āl al-Bayt ('alayhim al-salām) li-Iḥyā' al-Turāth [in Arabic].
- 38) Ḥillī (al-Muḥaqqiq), Ja'far ibn Ḥasan (1408 AH/1988). Sharā'i' al-Islām fī Masā'il al-Ḥalāl wa-al-Ḥarām ('Abd al-Ḥusayn Muḥammad 'Alī Baqqāl, ed.) (Vol. 4). Qom: Ismā'iliyyān [in Arabic].
- 39) Ḥusaynī 'Āmilī, Muḥammad Jawād ibn Muḥammad (1419 AH/1998). Miiftāḥ al-Karāmah fī Sharḥ Qawā'id al-'Allāmah (Vol. 25). Qom: Jāmi'at Mudarrisīn Ḥawzah 'Ilmiyyah Qom wa Daftar Intishārāt Islāmī [in Arabic].
- 40) Ḥusaynī Kāshānī, Sayyid Muḥammad Muṣṭafā; and Sharifī, Mahdī (1399 SH/2020). Ekhtiyārāt-e Valī-e Faqīh dar Taghyir Dādan Mojāzāt-e Ḥaddī dar Ḥokūmat-e Eslāmī bā Ta'kid bar Nazar-e Imām Khomeinī [The Authorities of the Jurisprudent Leader in Changing Ḥadd Punishments in the Islamic Government with Emphasis on Imam Khomeini's View]. Pazhūheshnāmeḥ-ye Matīn, 22(87), pp. 25–44. doi: 10.22034/matin.2020.126890 [in Persian].
- 41) Ibn Barāj, 'Abd al-'Azīz ibn Naḥrīr (1406 AH/2023). al-Muhadhdhab (Vol. 2). Qom: Jamā'at al-Mudarrisīn fī al-Ḥawzah al-'Ilmiyyah bi Qom [in Arabic].
- 42) Ibn Ḥayyūn, Nu'mān ibn Muḥammad (1383 AH/1963). Da'ā'im al-Islām (Āṣif Fayḍī, ed.) (Vol. 2). Qom: Mu'assasah Āl al-Bayt ('alayhim al-salām) li-Iḥyā' al-Turāth [in Arabic].
- 43) Ibn Qāḍī Shahbah al-Asadī al-Shāfi'i, Badr al-Dīn Abū al-Faḍl Muḥammad ibn Abī Bakr (2011). Bidāyat al-Muḥtāj fī Sharḥ al-Minhāj (Vol. 4) (1st ed.). Jeddah: Dār al-Minhāj li al-Nashr wa al-Tawzī' [in Arabic].
- 44) Ibn Qudāmah al-Maqdisī, Abū Muḥammad Muwaffaq al-Dīn 'Abd Allāh ibn Aḥmad ibn Muḥammad (1994). al-Kāfi fī Fiqh al-Imām Aḥmad (Vol. 4) (1st

- ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah [in Arabic].
- 45) Ibn Qudāmah al-Maqdisī, Abū Muḥammad Muwaffaq al-Dīn ‘Abd Allāh ibn Aḥmad ibn Muḥammad (2004). ‘Umdat al-Fiḥ. Beirut: al-Maktabah al-‘Aṣriyyah [in Arabic].
- 46) Ibn Taymiyyah al-Ḥarānī, ‘Abd al-Salām ibn ‘Abd Allāh ibn al-Khaḍr ibn Muḥammad Majd al-Dīn (1369 AH/1950). al-Muḥarrar fi al-Fiḥ ‘alā Madhhab al-Imām Aḥmad ibn Ḥanbal (Vol. 2). Maṭba‘at al-Sunnah al-Muḥammadiyyah [in Arabic].
- 47) Khusraw, Muḥammad ibn Farāmarz ibn ‘Alī (n.d.). Durr al-Ḥukkām Sharḥ Ghurar al-Aḥkām (Vol. 2). Dār Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabiyyah [in Arabic].
- 48) Makāram Shīrāzī, Nāṣer (1385 SH/2006). Anwār al-Uṣūl (Vol. 1). Qom: Madraseh-ye Amīr al-Mu‘minīn (‘alayh al-salām) [in Arabic].
- 49) Ma‘lūf, Luwīs (2000). al-Munjid fi al-Lughah al-‘Arabiyyah al-Mu‘āshirah. Beirut: Dār al-Mashriq [in Arabic].
- 50) Markaz-e Ettlā‘āt va Madārek-e Eslāmī (1389 SH/2010). Farhangnāmeḥ-ye Uṣūl-e Fiḥ [Encyclopedia of Principles of Jurisprudence]. Qom: Pajūheshgāh-e ‘Ulūm va Farhang-e Eslāmī [in Persian].
- 51) Mīrdādāshī, Sayyid Mahdī (1393 SH/2014). Ta‘ammulī dar Mostathnayāt-e Dīn [A Reflection on Exemptions in Debt]. Feqh va Ejteḥād [Jurisprudence and Ijtihad], 1(1), pp. 151–194 [in Persian].
- 52) Mo‘men Qomī, Muḥammad (1389 SH/2010). Mabānī Taḥrīr al-Wasīlah (Vol. 1). Tehran: Mu‘assasah Tanzīm wa Nashr Āthār Imām Khomeinī (raḥmat Allāh ‘alayh) [in Arabic].
- 53) Moqtada‘ī, Morteżā (n.d.). Miḥṭāḥ al-Hidāyah fi Sharḥ Taḥrīr al-Wasīlah (Rūḥullāh Khomeinī, author). Tehran: Mu‘assasah Tanzīm wa Nashr Āthār Imām Khomeinī (raḥmat Allāh ‘alayh) [in Persian].
- 54) Muhannā, ‘Abd Allāh ‘Alī (1413 AH/1993). Lisān al-Lisān (Vols. 1 & 2). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah [in Arabic].
- 55) Muḥaqqiq Ḥillī, Ja‘far ibn Ḥasan (1404 AH/1984). Riyāḍ al-Masā‘il (Vol. 2). Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt (‘alayhim al-salām) [in Arabic].
- 56) Muḥaqqiq Ibrāhīm Sāmarā‘ī, Khalīl ibn Aḥmad; and Makhzūmī, Mahdī (1409 AH/1989). al-‘Ayn (Muḥsin Āl ‘Aṣfūr, compiler) (Vol. 5). Qom: Dār al-Hijrah [in Arabic].
- 57) Muẓaffar, Muḥammad Riḍā (1370 SH/1991). Uṣūl al-Fiḥ [Principles of Jurisprudence]. Qom: Markaz Intishārāt Daftar Tablighāt Islāmī Ḥawzah ‘Ilmiyyah Qom [in Arabic].
- 58) Najafī, Muḥammad Ḥasan ibn Bāqir (1421 AH/2000). Jawāhir al-Kalām (Modern Edition) (Vol. 20). Qom: Mu‘assasah Dā‘irat al-Ma‘ārif Fiḥ Islāmī bar Madhhab Ahl al-Bayt (‘alayhim al-salām) [in Arabic].
- 59) Najafī, Muḥammad Ḥasan ibn Bāqir (n.d.). Jawāhir al-Kalām (Old Edition) (Vol. 40). Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī [in Arabic].
- 60) Nūrī, Ḥusayn ibn Muḥammad Taqī (1408 AH/1987). Mustadrak al-Wasā‘il (Vols. 17 & 25). Beirut: Mu‘assasah Āl al-Bayt (‘alayhim al-salām) li-Iḥyā’ al-Turāth [in Arabic].

- 61) Rashtī, Ḥabībullāh ibn Muḥammad ‘Alī (1401 SH/2022). Kitāb al-Qaḍā’. Qom: Dār al-Qur’ān al-Karīm [in Persian].
- 62) Ṣāhib ibn ‘Abbād, Ismā‘īl ibn ‘Abbād (1414 AH/1993). al-Muḥīṭ fī al-Lughah (Muḥammad Ḥasan Āl Yāsīn, ed.) (Vol. 7). Beirut: ‘Ālam al-Kutub [in Arabic].
- 63) Samarkandī, Muḥammad ibn Aḥmad ibn Abī Aḥmad Abū Bakr ‘Alā’ al-Dīn (1994). Tuḥfat al-Fuqahā’ (Vol. 3) (2nd ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah [in Arabic].
- 64) Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn ibn ‘Alī (1368 SH/1989). al-Darāyah fī ‘Ilm Muṣṭalaḥ al-Ḥadīth. Qom: Firūzābādī [in Arabic].
- 65) Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn ibn ‘Alī (1413 AH/1993). Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharā’i’ al-Islām (Vol. 14). Qom: Mu’assasat al-Ma‘ārif al-Islāmiyyah [in Arabic].
- 66) Ṭabāṭabā’ī Karbalā’ī, ‘Alī ibn Muḥammad ‘Alī (1418 AH/1997). Riyāḍ al-Masā’il (Ṭ. al-Ḥadīthah) (Vol. 15). Qom: Mu’assasat Āl al-Bayt (‘alayhim al-salām) li-Ilḥyā’ al-Turāth [in Arabic].
- 67) Tabrīzī, Jawād (1378 SH/1999). Tanqīḥ Mabānī al-Aḥkām (Vol. 1). Dār al-Ṣiddīqah al-Shahīdah (Salām Allāh ‘Alayhā) [in Persian].
- 68) Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan (1387 AH/1967). al-Mabsūṭ fī Fiqh al-Imāmiyyah (Muḥammad Taqī Kashfī, commentator; Muḥammad Bāqir Behbūdī, ed.) (Vol. 8). Tehran: Maktabat al-Murtaḍawiyyah [in Arabic].
- 69) Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan (1407 AH/1987). al-Khilāf (Vol. 4). Qom: Jamā‘at al-Mudarrisīn fī al-Ḥawzah al-‘Ilmiyyah bi Qom [in Arabic].